O PROVOĐENJU ODLUKE KOMUNISTIČKIH VLASTI IZ 1945. O UKLANJANJU GROBALJA I GROBOVA "OKUPATORA" I "NARODNIH NEPRIJATELJA" U BOSNI I HERCEGOVINI

Vladimir GEIGER
Hrvatski institut za povijest
Opatička 10
HR - 10000 Zagreb
E-pošta: geiger@isp.hr

UDK 94(497.6)"1945"
329(497.1).15"1945"
Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 23. veljače 2016.
Prihvaćeno: 8. lipnja 2016.

Sažetak

Komunistički obračun u Jugoslaviji sa svim stvarnim i pretpostavljenim protivnicima, bez razlike, tijekom i napose potkraj Drugoga svjetskog rata i u neposrednom poraću bio je masovan i nemilosrdan. Namjera potpunoga i radikalnoga obračuna jugoslavenskih komunista s neprijateljem neposredno po završetku Drugoga svjetskog rata, bila je i odluka Ministarstva unutarnjih poslova DF Jugoslavije od 18. svibnja 1945. o uklanjanju grobalja i grobova "okupatora" i "narodnih neprijatelja", koja je obuhvatila groblja i nadgrobne spomenike vojnika njemačke, talijanske i mađarske vojske, te ustaše, četnike i slovenske domobrane. Da je odluka o uklanjanju grobalja i grobova "okupatora" i "narodnih neprijatelja" sustavno provođena i u Bosni i Hercegovini, potvrđuju sačuvani dokumenti i suvremenici događaja, a i stanje na grobljima. Nakon

Drugoga svjetskog rata u Jugoslaviji, i Bosni i Hercegovini, grobovi i groblja poginulih partizana i grobovi i groblja žrtava "fašističkog terora" zakonima su bili zaštićeni i uređivani i održavani, a grobovi i groblja "neprijateljskih" vojnika i grobovi "suradnika okupatora" ostali su izvan zakona. I tako je bilo sve do raspada SFR Jugoslavije.

Ključne riječi: Bosna i Hercegovina, 1945., Odluka o uklanjanju grobalja i grobova "okupatora" i "narodnih neprijatelja", komunistička represija, memoricid.

Posljedice Drugoga svjetskog rata bile su velika materijalna razaranja, a i ljudski gubitci bili su izrazito veliki. Dugotrajnost i intenzitet rata na području Bosne i Hercegovine i prisutnost znatnih okupacijskih snaga Njemačkoga Reicha i Italije, te djelovanje hrvatskih i srpskih nacionalnih oružanih snaga i jugoslavenskim komunistima predvođenoga partizanskog pokreta imalo je za posljedicu izravne sukobe zaraćenih strana, što je dovelo i do velikih ljudskih gubitaka i među vojnicima i među stanovništvom.[1] Nepomirljive ideologije i politički i vojni interesi

---

1 Usp. *Odmetnička zvjerstva i pustošenja u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj u prvim mjesecima života Hrvatske Narodne Države*, sastavio na temelju dokaznoga gradiva po nalogu Ministarstva vanjskih poslova Matija Kovačić, savjetnik Ministarstva, Naklada Hrvatskog izdavalačkog bibliografskog zavoda, Zagreb, 1942., Hrvatska demokratska stranka, Zagreb, 1991.; *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije*, tom IV., knjiga 1-35, *Borbe u Bosni i Hercegovini 1941.-1945.*, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1951.-1974.; Samuel Pinto, *Zločini okupatora i njihovih pomagača nad Jevrejima u Bosni i Hercegovini*, Zemaljska komisija za utvrđivanja zločina okupatora i njihovih pomagača za Bosnu i Hercegovinu, Sarajevo, 1952.; *Oslobodilački rat naroda Jugoslavije 1941-1945*, Druga knjiga *(Od Drugog zasedanja AVNOJ-a do konačne pobede)*, (odgovorni redaktor: Velimir Terzić), Vojni istoriski institut Jugoslovenske narodne armije, Beograd, 1958.; Franz Schraml, *Kriegsschauplatz Kroatien. Die deutsch - kroatischen Legions - Divisionen - 369., 373., 392. Inf. - Div. (kroat.) - ihre Ausbildungs - und Ersatzformationen*, Kurt *Vowinckel Verlag*, Neckargemünd, 1962. ili hrvatsko izdanje: Franz Schraml, *Hrvatsko ratište. Njemačko-hrvatske legijske divizije - 369., 373., 392. pješ. div. (hrv.) - njihove izobrazbene i doknadne izobrazbene postrojbe*, Brkić i sin, Zaprešić, 1993.; *Oslobodilački rat naroda Jugoslavije 1941-1945*, Prva knjiga *(Od sloma Kraljevine Jugoslavije do Drugog zasedanja AVNOJ-a)*, (odgovorni redaktor: Velimir Terzić), Drugo prepravljeno i dopunjeno izdanje, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1963.; Jozo Tomasevich, *War and Revolution in Yugoslavia, 1941-1945: The Chetniks*, *Stanford University Press*, Stanford, CA, 1975., ili hrvatsko izdanje: Jozo Tomasevich, *Četnici u Drugome svjetskom ratu, 1941.-1945.*, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb, 1979.; *Massacre of Croatians in Bosnia-Hercegovina and Sandžak*, Croatian Islamic Centre, Toronto, 1978.; Otto Kumm, *7. SS-Gebirgs-Division "Prinz Eugen" im Bild*, Munin-Verlag GmbH, Osnabrück, 1987.; Mladenko Colić,

suprotstavljenih strana u ratnom sukobu i građanskom ratu umnožili su ljudske gubitke.[2]

Namjera potpunoga i radikalnoga obračuna jugoslavenskih komunista s neprijateljem neposredno po završetku Drugoga svjetskog rata bila je i odluka Ministarstva unutarnjih poslova Demokratske Federativne Ju-

---

Pregled operacija na jugoslovenskom ratištu 1941-1945, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1988.; Vladimir Dedijer - Antun Miletić, *Genocid nad muslimanima 1941-1945. Zbornik dokumenata i svjedočenja*, Svjetlost, Sarajevo, 1990.; Otto Kumm, *"Vorwärts Prinz Eugen!" Geschichte der 7. SS-Freiwilligens-Division "Prinz Eugen"*, Nation Europa Verlag GmbH, Coburg, 1995.; George Lepre, *Himmler's Bosnian Division. The Waffen-SS Handschar Division 1943-1945*, Schiffer Military History, Atglen, PA, 1997.; Enver Redžić, *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu*, Grafičko-izdavačka kuća d.d. i ANUBiH, Sarajevo, 1998.; Jozo Tomasevich, *War and Revolution in Yugoslavia, 1941-1945. Occupation and collaboration*, Stanford University Press, Stanford, CA, 2001., ili hrvatsko izdanje: Jozo Tomasevich, *Rat i revolucija u Jugoslaviji 1941-1945. Okupacija i kolaboracija*, Europapress holding i Novi Liber, Zagreb, 2010.; Zdravko Dizdar, *Četnički zločini u Bosni i Hercegovini 1941.-1945.*, Hrvatski institut za povijest i Dom i svijet, Zagreb, 2002.; Tomislav Dulić, *Utopias of Nation. Local Mass Killing in Bosnia and Hercegovina, 1941-42*, Acta Universitatis Upsaliensis, Uppsala, 2005.; Саво Скоко - Милан Граховац, *Злочини Независне Државе Хрватске и немачког окупатора у Херцеговини 1941-1945. Зборник докумената*, I - II, Српско културно просвјетно друштво "Просвјета" - Општински одбор Гацко, ИП "Филип Вишњић" Београд і Општина Гацко, Гацко - Београд, 2011. і 2012.; Ernest Plivac, *Komplexität, Dynamik und Folgen eines vielschichtigen Krieges: Bosnien-Herzegowina im Zweiten Weltkrieg 1941-1945.*, Disserta Verlag, Hamburg, 2015. I ondje navedeni izvori i literatura.

2 Usp. *Žrtve rata 1941.-1945. Popis iz 1964. godine*, Savezni zavod za statistiku, Beograd, 1966.; Bogoljub Kočović, *Žrtve Drugog svetskog rata u Jugoslaviji*, Veritas, London, 1985., Svjetlost, Sarajevo, 1990. ili Bogoljub Kočović, *Sahrana jednog mita. Žrtve Drugog svetskog rata u Jugoslaviji*, Otkrovenje, Beograd, 2005.; Vladimir Žerjavić, *Gubici stanovništva Jugoslavije u drugom svjetskom ratu*, Jugoslavensko viktimološko društvo, Zagreb, 1989. ili Vladimir Žerjavić, *Opsesije i megalomanije oko Jasenovca i Bleiburga. Gubici stanovništva Jugoslavije u drugom svjetskom ratu*, Globus, Zagreb, 1992. ili Vladimir Žerjavić, *Pertes de la population en Yougoslavie 1941 - 1945*, Dom i svijet i Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 1997. ili Vladimir Žerjavić, *Population losses in Yugoslavia 1941 - 1945*, Dom i svijet i Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 1997.; Животије Ђорђевић, *Губици становништва Југославије у Другом светском рату*, АБЦ-Графика, Београд, 1997.; Republika Hrvatska, Komisija za utvrđivanje ratnih i poratnih žrtava, *Izvješće o radu Komisije za utvrđivanje ratnih i poratnih žrtava od osnutka (11. veljače 1992.) do rujna 1999. godine*, Zagreb, rujan 1999., str. 14-15, 103-109 [umnoženo kao rukopis]; Драган Цветковић, "Босна и Херцеговина - нумерички одређивање људских губитака у Другом светском рату", u: *Прилози истраживању злочина геноцида и ратних злочина. Зборник радова* (уредник: Јован Мирковић), Музеј жртава геноцида, Београд, 2009., str. 79-156. I ondje navedeni izvori i literatura.

goslavije br. 1253, od 18. svibnja 1945., o uklanjanju i uništavanju grobalja i grobova "okupatora" i "narodnih neprijatelja", koja je obuhvatila groblja i nadgrobne spomenike vojnika njemačke, talijanske i mađarske vojske, te ustaše, četnike i slovenske domobrane.[3]

---

3 Odluka MUP-a DF Jugoslavije br. 1253 od 18. svibnja 1945. o uklanjanju grobalja i grobova "okupatora" i "narodnih neprijatelja", koju potpisuje ministar unutarnjih poslova DF Jugoslavije Aleksandar Ranković, nije do sada pronađena u izvornom obliku. No, poznato je da je i u Sloveniji, Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini, Srbiji i Crnoj Gori objelodanjeno niz dokumenata o uklanjaju grobalja i grobova "okupatora" i "narodnih neprijatelja" na području Slovenije, Hrvatske, Bosne i Hercegovine i Srbije u neposrednom poraću 1945., 1946., a ponegdje gdje to nije učinjeno i u godinama koje su slijedile, utemeljenih na odluci MUP-a DF Jugoslavije od 18. svibnja 1945. o uklanjanju grobalja i grobova "okupatora" i "narodnih neprijatelja". Riječ je o dokumentima iz slovenskih, hrvatskih i bosansko-hercegovačkih arhiva i dokumenata u privatnome vlasništvu. Naime, u Srbiji, Crnoj Gori i Makedoniji nisu do sada pronađeni dokumenti o uklanjanju grobalja i grobova "okupatora" i "narodnih neprijatelja" nakon Drugoga svjetskog rata. Usp. Vladimir Geiger, "Odluka o uklanjanju grobalja i grobova 'okupatora' i 'narodnih neprijatelja' Ministarstva unutarnjih poslova DF Jugoslavije od 18. svibnja 1945.", u: *Politički zatvorenik*, god. XXIII., br. 257, Zagreb, 2014., str. 34-39; Vladimir Geiger, "Odluka o uklanjanju grobalja i grobova 'okupatora' i 'narodnih neprijatelja' Ministarstva unutarnjih poslova DF Jugoslavije od 18. svibnja 1945. (II.)", u: *Politički zatvorenik*, god. XXIII., br. 258, Zagreb, 2014., str. 29-34; Vladimir Geiger, "Odluka o uklanjanju grobalja i grobova 'okupatora' i 'narodnih neprijatelja' Ministarstva unutarnjih poslova DF Jugoslavije od 18. svibnja 1945. (III.)", u: *Politički zatvorenik*, god. XXIII., br. 259, Zagreb, 2014., str. 12-17; Vladimir Geiger, "Nekoliko podataka o uklanjanju vojnih grobalja i grobova 'okupatora' i 'narodnih neprijatelja' u Bosni i Hercegovini nakon Drugoga svjetskog rata", u: *Politički zatvorenik*, god. XXIV., br. 262, Zagreb, 2015., str. 24-26; Vladimir Geiger, "Nekoliko podataka o uklanjanju vojnih grobalja i grobova 'okupatora' i 'narodnih neprijatelja' u Bosni i Hercegovini nakon Drugoga svjetskog rata (II.)", u: *Politički zatvorenik*, god. XXIV., br. 263, Zagreb, 2015., str. 18-21; Vladimir Geiger, "O uklanjanju vojnih grobalja i grobova 'okupatora' i 'narodnih neprijatelja' u Sloveniji nakon Drugog svjetskog rata", u: *Politički zatvorenik*, god. XXIV., br. 264, Zagreb, 2015., str. 29-32; Vladimir Geiger, "O uklanjanju vojnih grobalja i grobova 'okupatora' i 'narodnih neprijatelja' u Sloveniji nakon Drugog svjetskog rata (II.)", u: *Politički zatvorenik*, god. XXIV., br. 265, Zagreb, 2015., str. 38-42; Vladimir Geiger, "Nekoliko podataka o uklanjanju vojnih grobalja i grobova 'okupatora' i 'narodnih neprijatelja' u Vojvodini nakon Drugog svjetskog rata" / "Einige Tatsachen über das entfernen von Militärfriedhöfen und Gräbern der 'Okkupatoren' und 'Staatsfeinde' in Wojwodina nach dem Zweiten Weltkrieg", u: *Fenster*, br./Nr. 17, Sremski Karlovci, November 2015., str. 12-15/16-19; Vladimir Geiger - Slađana Josipović Batorek, "O provođenju odluke komunističkih vlasti iz 1945. o uklanjanju grobalja i grobova 'okupatora' i 'narodnih neprijatelja' u Slavoniji i Srijemu", u: *Scrinia slavonica*, sv. 15, Slavonski Brod, 2015., str. 291-316; Vladimir Geiger, "Odluka o uklanjanju grobalja i grobova 'okupatora' i 'narodnih neprijatelja' Ministarstva unutarnjih poslova DF Jugoslavije od 18. svibnja

Odluku MUP-a DF Jugoslavije od 18. svibnja 1945. o uklanjanju vojničkih grobova "okupatora" i "narodnih neprijatelja" proslijedio je MUP NR Bosne i Hercegovine na podređene oblasne i okružne razine "narodne vlasti" 24. svibnja 1945., koji su zatim ovu odluku prosljeđivali na niže razine kotarskih i gradskih "narodnih vlasti".[4]

U Bosni i Hercegovini, kao i drugdje u Jugoslaviji, uklanjanje vojnih grobalja i grobova "okupatora" i "narodnih neprijatelja" uglavnom je sustavno provođeno, potvrđuju i suvremenici događaja i stanje na grobljima. U historiografiji i publicistici objavljeno je nekoliko fotografija sahrana, grobalja i grobova "okupatora" i "narodnih neprijatelja" i u Bosni i Hercegovini tijekom Drugoga svjetskog rata, koje prikazuju onodobno stanje tih grobova i grobalja.[5]

1945. i Katolička crkva u Jugoslaviji", u: *Tkalčić*, god. 18, br. 18, Zagreb, 2014., str. 387-426. I ondje navedeni izvori i literatura.

4 Usp. Privatno vlasništvo, Nikola Koncul, Neum, - Hercegovački okružni Narodni odbor, Odjeljenje za unutarnje poslove, Broj: 7339/45., Mostar, dana 19. decembra 1945. god., Predmet: Uklanjanje vojničkih grobova Okupatora i njegovih pomagača, sreskim upravnim odjeljcima 1-12, Gradskom upravnom odjeljku Mostar, - Sreski narodni odbor, Čapljina, Odsjek za unutarnje poslove, Br. 891/45. god. od 27. XII. 1945. mjesnim odborima Neum Klek; Ivan Jurić, *Partizanska i komunistička represija i zločini prema Hrvatima u Donjem Poneretavlju (Nekadašnji kotar Metković) 1941.-1990.*, Hrvatsko žrtvoslovno društvo, Metković, 2012., str. 38-39; Privatno vlasništvo, Vlado Bogut, Grude, Ljubuški, - Odelenje unutrašnjih poslova pri Okružnom narodnom odboru u Mostaru, Str. Pov. Broj 425/46, Mostar dne 27 augusta 1946, Predmet: Fašistički grobovi poništaj., Sreskom otsjeku unutrašnjih poslova 1-13., Gradskom otsjeku unutrašnjih poslova Mostar, - Sreski narodni odbor Ljubuški, Otsjek za unutrašnje poslove, Str. Pov. Broj 46/46., Ljubuški 7/9. 1946, Mjesnom narodnom odboru Sovići; Vlado Bogut - Ljubo Leko, *Grudski žrtvoslov. Drugi svjetski rat i poraće*, Općina Grude, Grude, 2014., str. 730-731; V. Geiger, "Odluka o uklanjanju grobalja i grobova 'okupatora' i 'narodnih neprijatelja' Ministarstva unutarnjih poslova DF Jugoslavije od 18. svibnja 1945. (II.)", str. 31-32; V. Geiger, "Nekoliko podataka o uklanjanju vojnih grobalja i grobova 'okupatora' i 'narodnih neprijatelja' u Bosni i Hercegovini nakon Drugoga svjetskog rata", str. 24-26.

5 Usp. F. Schraml, *Kriegsschauplatz Kroatien. Die deutsch - kroatischen Legions - Divisionen - 369., 373., 392. Inf. - Div. (kroat.) - ihre Ausbildungs - und Ersatzformationen*, s. p. ili F. Schraml, *Hrvatsko ratište. Njemačko-hrvatske legijske divizije - 369., 373., 392. pješ. div. (hrv.) - njihove izobrazbene i doknadne izobrazbene postrojbe*, s. p.; *Unvergessene Heimat Lowas (Lewa, Lovász, Lovas). Aus der Geschichte einer donauschwäbischen Dorfgemeinschaft in Syrmien*, Bearbeitet von Friedrich Kühbauch. Mit Beiträgen von Josef Amann, Eva Gasteiger-Häring, Jakob Jungert und anderen, Heimatortsgemeinschaft *Lowas,* Tübingen, 1983., str. 252-253, 255; O. Kumm, *7. SS-Gebirgs-Division "Prinz Eugen" im Bild*, str. 150; O. Kumm, *"Vorwärts Prinz Eugen!" Geschichte der 7. SS-Freiwilligens-Division "Prinz Eugen*", s. p.; G. Lepre, *Himmler's Bosnian Division. The Waffen-SS Handschar*

Ponegdje u Bosni i Hercegovini vojne grobove i groblja "neprijatelja" uklonili su, prema iskazima suvremenika, partizani nakon zaposjedanja nekoga područja i uspostave svoje vlasti tijekom Drugoga svjetskog rata, kao primjerice grobove domobrana na Kupresu 1942. i grobove pripadnika 7. SS divizije "Prinz Eugen" u Livnu 1943. odnosno 1944.[6]

Provođenje odluke MUP-a DF Jugoslavije od 18. svibnja 1945., odnosno MUP-a NR Bosne i Hercegovine od 24. svibnja 1945., o uklanjanju grobalja i grobova "okupatora" i "narodnih neprijatelja" potvrđuju i opisuju i dokumenti.

Odjeljenje za unutarnje poslove Hercegovačkoga okružnog narodnog odbora u Mostaru, dostavilo je 19. prosinca 1945. dopis (Broj: 7339/45., Predmet: Uklanjanje vojničkih grobova Okupatora i njihovih pomagača) svim podređenim kotarskim upravnim odjelima i Gradskom upravnom odjelu Mostar, u kojemu navode da su odluku MUP-a DF Jugoslavije od 18. svibnja 1945., o uklanjanju vojnih grobalja okupatora, dostavili prethodno, 9. lipnja 1945. Napominju da je odlukom MUP-a DF, od 18. svibnja 1945., određeno da se "imaju odmah ukloniti i sa zemljom sravniti svi neprijateljski grobovi Švaba [Nijemaca] i Talijana kao i njihovih pomagača ustaša i četnika". No, navode i da "svi sreski

Division 1943-1945, str. 207-208; Ivica Ćosić-Bukvin, *Vrbanja IV. Vrbanja od 1941. do 1945.*, Vlastita naklada, Vrbanja, 2000., str. 247; V. Geiger, "Odluka o uklanjanju grobalja i grobova 'okupatora' i 'narodnih neprijatelja' Ministarstva unutarnjih poslova DF Jugoslavije od 18. svibnja 1945.", str. 36, 38; V. Geiger, "Nekoliko podataka o uklanjanju vojnih grobalja i grobova 'okupatora' i 'narodnih neprijatelja' u Bosni i Hercegovini nakon Drugoga svjetskog rata", str. 24-26; V. Geiger, "Nekoliko podataka o uklanjanju vojnih grobalja i grobova 'okupatora' i 'narodnih neprijatelja' u Bosni i Hercegovini nakon Drugoga svjetskog rata (II.)", str. 18-19; http://www.znaci.net/fotogalerija/fotogalerija06.html ("Sahrana poginulog ustaše, na groblju u Bihaću, 21. avgusta 1944.") [24. lipnja 2015.]; Kantonalno javno komunalno preduzeće "Pokop" d.o.o. *Sarajevo*, Arhiva groblja na Koševu, - dvije fotografije njemačkoga vojnog groblja na Koševu u vrijeme Drugoga svjetskog rata, bez nadnevka [Sahrana na njemačkom vojnom groblju na Koševu i Grobovi na njemačkom vojnom groblju na Koševu]. Fotografije je pronašla Lidvina Šimić, dipl. ing. arh., a proslijedila mi ih je mr. sc. Amra Čusto, obje iz Kantonalnoga zavoda za zaštitu kulturno-historijskoga i prirodnoga naslijeđa Sarajevo, na čemu im i ovim putem iskazujem zahvalnost.

6 Usp. Hrvatski povijesni muzej, Zagreb, Zbirka fotografija, filmova i negativa, snimci fotografa Ivana Softe ("Grobovi domobrana 5. satnije 14. pješačke pukovnije poginulih 13./14. kolovoza 1942. u borbi s partizanima za Kupres", "Grobovi civila, u prvom redu, i pripadnika Kupreške milicije, u drugom redu, poginulih 11. - 14. kolovoza 1942. u borbi s partizanima za Kupresu", "Grobovi pripadnika 7. SS divizije "Prinz Eugen" u Livnu, [1943. ili 1944.]"); Davor Marijan, *Borbe za Kupres 1942. Pohod proleterskih brigada i borbe za Kupres u ljeto 1942. godine*, AGM, Zagreb, 1999., str. 109, 156.

upravni odsjeci nisu po tome postupili", te da su dobili dopis od 21. studenoga 1945. od Upravnoga odjela O.N.O. [Oblasnog narodnog odbora] Dalmacije [Split], u kojemu je ukazano, da "U neposrednoj blizini Metkovića na hercegovačkoj strani u selu Doljanima ima veće talijansko groblje dobro uređeno sa nadgrobnim spomenicima. [...]". Odjeljenje za unutarnje poslove Hercegovačkoga okružnog NO-a stoga poziva "sreski upravni odsjek Čapljina na čijem se području nalazi pomenuto groblje u selu Doljanima, mjesni odbor Višići, da odmah postupite po naređenju i to talijansko groblje zaravni". Dopis Odjeljenja za unutarnje poslove Hercegovačkoga okružnog NO-a završava pozivom svim upravnim odjelima "ukoliko nisu do danas postupili po ranijem naređenju da odmah poravnaju i uklone bilo kakve znakove poginulih okupatora švaba [Nijemaca], Talijana i njihovih pomagača ustaša i četnika", te da izvješće o učinjenom podnesu najkasnije do 20. siječnja 1946. Nato je 27. prosinca 1945. Odsjek za unutarnje poslove Kotarskoga NO-a Čapljina, proslijedio dopis Mjesnom NO-u Neum Klek, s napomenom "[...] da se smjesta preduzmu najhitnije postupci oko uklanjanja spomenutog groblja", i da im po učinjenom odmah podnesu izvješće.[7]

Na obvezu provođenja odluke o uklanjanju grobalja i grobova "okupatora" i "narodnih neprijatelja" upućivao i upozoravao je MUP FNR Jugoslavije i kasnije sva republička ministarstva unutarnjih poslova. MUP FNR Jugoslavije dopisom od 9. kolovoza 1946. podsjeća da je odlukom MUP-a DF Jugoslavije od 18. svibnja 1945. br. 1253, "odredjeno [je] da se groblja ili pojedine humke fašističkih okupatora uklone i sravne sa zemljom, tako da se zbriše svaki trag njihovog postojanja i uklone tragovi koji bi podsećali na mrskog okupatora" s napomenom, da "Ukoliko ova naredba dosada nije provedena, potrebno je odmah provesti mere da se ona striktno provede i da se uklone svi tragovi fašističkih groblja ili pojedinih grobova".[8]

---

7 Privatno vlasništvo, Nikola Koncul, Neum, - Hercegovački okružni Narodni odbor, Odjeljenje za unutarnje poslove, Broj: 7339/45., Mostar, dana 19. decembra 1945. god., Predmet: Uklanjanje vojničkih grobova Okupatora i njegovih pomagača, sreskim upravnim odjeljcima 1-12, Gradskom upravnom odjeljku Mostar, - Sreski narodni odbor, Čapljina, Odsjek za unutarnje poslove, Br. 891 /45. god. od 27. XII. 1945. god. mjesnim odborima Neum Klek. Usp. I. Jurić, *Partizanska i komunistička represija i zločini prema Hrvatima u Donjem Poneretavlju (Nekadašnji kotar Metković) 1941.-1990.*, str. 38-39; V. Geiger, "Odluka o uklanjanju grobalja i grobova 'okupatora' i 'narodnih neprijatelja' Ministarstva unutarnjih poslova DF Jugoslavije od 18. svibnja 1945. (II.)", str. 31-32; V. Geiger, "Nekoliko podataka o uklanjanju vojnih grobalja i grobova 'okupatora' i 'narodnih neprijatelja' u Bosni i Hercegovini nakon Drugoga svjetskog rata", str. 24-25.

8 Arhiv Republike Slovenije, Ljubljana, Republiški sekretariat za notranje zadeve SR Slovenije, - Ministarstvo unutrašnjih poslova F.N.R. Jugoslavije, Str. Pov. br.

Podređene mjesne "narodne" vlasti u Bosni i Hercegovini na obvezu provođenja odluke MUP-a DF Jugoslavije od 18. svibnja 1945. odnosno MUP-a NR Bosne i Hercegovine od 24. svibnja 1945. o uklanjanju grobalja i grobova "okupatora" i "narodnih neprijatelja" upućivalo i upozoravalo se i tijekom 1946.

Odjeljenje unutarnjih poslova pri Okružnom NO-u u Mostaru dostavilo je 27. kolovoza 1946. dopis (Str. Pov. Broj 425/46, Predmet: Fašistički grobovi poništaj) svim podređenim kotarskim odsjecima unutarnjih poslova i Gradskome odsjeku unutarnjih poslova Mostar, u kojemu napominju da im je MUP NR Bosne i Hercegovine dostavilo pod brojem Str. Pov. 718/46 od 23. kolovoza 1946. dopis kojim podsjećaju da su odluku MUP-a FNR Jugoslavije, broj 1253/45 od 18. svibnja 1945., o uklanjanju "fašističkih" grobova proslijedili 24. svibnja 1945. svim okružnim NO-ima u Bosni i Hercegovini i Gradskome NO-u u Sarajevu. Odjeljenje unutarnjih poslova pri Okružnom NO-u u Mostaru napominje da organi unutarnjih poslova trebaju, prema uputama MUP-a NR Bosne i Hercegovine, poduzeti "[...] sve što treba, da se groblje ili pojedinačke humke (fašističkih okupatora, smesta uklone) sravne sa zemljom tako, da ne[s]tane svaki trag njihovog postojanja, jer i ona, kao i sve drugo što je nastalo kao posljedica fašističke vladavine u našoj zemlji, treba da se zbrišu i nestanu". Napominju i da su "[...] jedino od Okružnog Narodnog Odbora u Mostaru primili izvještaj, da je po ovome postupljeno i da su groblja Fašističkih okupatora uklonjena i zbrisani tragovi njihovih postojanja". Odjeljenje unutarnjih poslova pri Okružnom NO-u u Mostaru u dopisu navodi da ih je MUP FNR Jugoslavije 9. kolovoza 1946. uputio na dopis od 18. svibnja 1945., kojim je određeno "da se groblja ili pojedine humke fašističkih okupatora uklone i sravne sa zemljom, tako

---

63, 9. VIII. 1946 god., Beograd, Predmet: Fašistički grobovi - poništaj, Ministarstvu unutrašnjih poslova Narodne Republike Slovenije Ljubljana; Arhiv Državne komisije za tajne grobnice ubijenih posle 12. septembra 1944., Beograd, - Ministarstvo unutrašnjih poslova F.N.R. Jugoslavije, Str. Pov. br. 63, 9. VIII. 1946 god., Beograd, Predmet: Fašistički grobovi - poništaj, Ministarstvu unutrašnjih poslova Narodne Republike Slovenije Ljubljana; Срђан Цветковић, Немања Девић, *Жртве у зајечарском округу после 12. септембра 1944.*, Институт за савремену историју Београд і Комисија за тајне гробнице убијених после 12. септембра 1944 Владе Републике Србије, Београд, 2012., str. 112; Mitja Ferenc, *Prekopi žrtev iz prikritih grobišč (1991.-2011)*, Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, Ljubljana, 2012., str. 8; V. Geiger, "Odluka o uklanjanju grobalja i grobova 'okupatora' i 'narodnih neprijatelja' Ministarstva unutarnjih poslova DF Jugoslavije od 18. svibnja 1945.", str. 37 i *Politički zatvorenik*, god. XXIII., br. 257, Zagreb, 2014., na zadnjoj stranici, poleđini, korica (preslika dokumenta); V. Geiger, "O uklanjanju vojnih grobalja i grobova 'okupatora' i 'narodnih neprijatelja' u Sloveniji nakon Drugog svjetskog rata", str. 29.

da se zbriše svaki trag njihovog postojanja i uklone tragovi koji bi podsečali na mrskog okupatora", i naglasio: "U koliko ova naredba nije do sada provedena, potrebno je odmah preduzeti mjere da se ona striktno provede i da se uklone svi tragovi fašističkih groblja ili pojedinačnih grobova. O izvršenju molimo da nas obavijestite." Odjeljenje unutarnjih poslova pri Okružnom NO-u u Mostaru poziva stoga sve podređene kotarske odsjeke unutarnjih poslova i Gradski odsjek unutarnjih poslova Mostar "da u najkračem roku pristupite likvidiranju ovoga pitanja i da nas o izvršenju što prije izvjestite da bi i mi mogli Ministarstvo Unutraš. [njih] Poslova FNRJ. dostaviti traženi izvještaj". Odjeljenje unutarnjih poslova pri Okružnom NO-u u Mostaru napominje: "U našem okrugu prema dobivenim podatcima od područnih organa grobovi svih fašističkih vojnika sravnjeni su u potpunosti sa zemljom, a ovo se naročito odnosi na strane okupatore švabe [Nijemce] i talijane. Međutim dobivamo, i pored ovoga raspisa pritužbe od izvjesnih lica da se i danas često mogu naći grobovi domaćih izdajnika ustaša i četnika pa često puta usred grada ili na vidnom mjestu, koji i danas su ukrašeni i nedirnuti. Primjer u Gacku. U vezi toga poziva se naslov, da tačno postupi po uputama prednjeg raspisa, samo ako su grobovi neprijatelja, bilo domačih bilo stranih, imaju se sravniti sa zemljom. Kako je pomenuto neki naši organi u potpunosti su več po prednjem postupili kao Bileća, ali ima još nekih koji nijesu pa se ovim zadnji put poziva naslov da odmah postupi i najgračem [najkraćem] roku dostavi izvještaj, kako bi se Ministarstvo [unutrašnjih poslova NR Bosne i Hercegovine] obavijestilo da smo u potpunosti postupili po prednjem naredjenju. Smrt Fašizmu Sloboda Narodu." Kotarski NO Ljubuški, Odsjek za unutarnje poslove, primljeni dopis Odjeljenja unutarnjih poslova pri Okružnom NO-u u Mostaru od 27. kolovoza 1946. o potrebi uklanjanja grobalja i grobova "okupatora" i "narodnih neprijatelja" proslijedio je 7. rujna 1946. Mjesnom NO-u Sovići sa zahtjevom "da po istom postupi i provede u djelo, i o rezultatu izvijesti ovaj otsjek što u kračem roku, tako da bi se što prije moglo izvještaj dostaviti Okružnom Narod.[nom] Odboru [...]", i s napomenom "o prednje me je obaviještena i Narod.[na] Milicija radi kontrole".[9]

---

9 Privatno vlasništvo, Vlado Bogut, Grude, Ljubuški, - Odelenje unutrašnjih poslova pri Okružnom narodnom odboru u Mostaru, Str. Pov. Broj 425/46, Mostar dne 27 augusta 1946, Predmet: Fašistički grobovi poništaj, Sreskom otsjeku unutrašnjih poslova 1-13., Gradskom otsjeku unutrašnjih poslova Mostar, - Sreski narodni odbor Ljubuški, Otsjek za unutrašnje poslove, Str. Pov. Broj 46/46., Ljubuški 7/9. 1946, Mjesnom narodnom odboru Sovići; V. Bogut - Lj. Leko, *Grudski žrtvoslov. Drugi svjetski rat i poraće*, str. 730-731; V. Geiger, "Nekoliko podataka o uklanjanju vojnih grobalja i grobova 'okupatora' i 'narodnih neprijatelja' u Bosni i Hercegovini nakon Drugoga svjetskog rata", str. 25-26.

Dokumenti o uklanjanju i uništavanju grobalja i grobova "okupatora" i "narodnih neprijatelja" jasno oslikavaju izrazito represivno ozračje nakon Drugoga svjetskog rata u Jugoslaviji i Bosni i Hercegovini, i najizravnije prikazuju svjetonazorska i moralna stajališta jugoslavenskih komunista.

Odluka MUP-a DF Jugoslavije od 18. svibnja 1945. o uklanjanju i uništavanju grobalja i grobova "okupatora" i "narodnih neprijatelja" u pravilu je sustavno provođena. Redovito je to bilo uvjetovano smještajem odnosno mjestom pojedinoga groba ili groblja na koje se navedena odluka trebala odnositi, ali i svjetonazorom i revnošću onih koji su odluku trebali provoditi. U Bosni i Hercegovini u poraću su, potvrđuju izvori, literatura i suvremenici događaja, sustavno uklanjana vojna groblja "okupatora" i skidane nadgrobne oznake s grobova svih neprijateljskih vojski. U poraću u Bosni i Hercegovini uklonjena su najprije velika i uređena njemačka i hrvatska vojna groblja, kao primjerice u Sarajevu, Mostaru, Banjoj Luci, Bihaću, Bijeljini, Bileći, Bosanskom Novom.[10]

Odluku MUP-a DF Jugoslavije o uklanjanju grobalja i grobova "okupatora" i "narodnih neprijatelja" provodila je u pravilu lokalna vlast na nekom području. Načini uklanjanja grobalja i grobova, pa i rješenja

10 Usp. F. Schraml, *Kriegsschauplatz Kroatien. Die deutsch - kroatischen Legions - Divisionen - 369., 373., 392. Inf. - Div. (kroat.) - ihre Ausbildungs - und Ersatzformationen*, s. p. ili F. Schraml, *Hrvatsko ratište. Njemačko-hrvatske legijske divizije - 369., 373., 392. pješ. div. (hrv.) - njihove izobrazbene i doknadne izobrazbene postrojbe*, s. p.; *Unvergessene Heimat Lowas (Lewa, Lovász, Lovas). Aus der Geschichte einer donauschwäbischen Dorfgemeinschaft in Syrmien*, str. 253; O. Kumm, *7. SS-Gebirgs-Division "Prinz Eugen" im Bild*, str. 150; G. Lepre, *Himmler's Bosnian Division. The Waffen-SS Handschar Division 1943-1945*, str. 207-208; Ante Milinović, *Kalvarija bosansko-hercegovačkih Hrvata*, Udruga Bosansko-hercegovački Hrvati, Društvo prijatelja Zrina i HKD Napredak, Zagreb, 2012., str. 230; Privatno vlasništvo, Vlado Bogut, Grude, Ljubuški, - Odelenje unutrašnjih poslova pri Okružnom narodnom odboru u Mostaru, Str. Pov. Broj 425/46, Mostar dne 27 augusta 1946, Predmet: Fašistički grobovi poništaj, Sreskom otsjeku unutrašnjih poslova 1-13., Gradskom otsjeku unutrašnjih poslova Mostar, - Sreski narodni odbor Ljubuški, Otsjek za unutrašnje poslove, Str. Pov. Broj 46/46., Ljubuški 7/9. 1946, Mjesnom narodnom odboru Sovići; V. Bogut - Lj. Leko, *Grudski žrtvoslov. Drugi svjetski rat i poraće*, str. 730-731; V. Geiger, "Odluka o uklanjanju grobalja i grobova 'okupatora' i 'narodnih neprijatelja' Ministarstva unutarnjih poslova DF Jugoslavije od 18. svibnja 1945.", str. 36, 38; V. Geiger, "Odluka o uklanjanju grobalja i grobova 'okupatora' i 'narodnih neprijatelja' Ministarstva unutarnjih poslova DF Jugoslavije od 18. svibnja 1945. (II.)", str. 32; V. Geiger, "Nekoliko podataka o uklanjanju vojnih grobalja i grobova 'okupatora' i 'narodnih neprijatelja' u Bosni i Hercegovini nakon Drugoga svjetskog rata", str. 25-26; V. Geiger, "Nekoliko podataka o uklanjanju vojnih grobalja i grobova 'okupatora' i 'narodnih neprijatelja' u Bosni i Hercegovini nakon Drugoga svjetskog rata (II.)", str. 18.

s grobnim zemljištem bila su različita. U Sarajevu na groblju Lav, na Koševu, sahranjivani su i njemački vojnici, pripadnici Wehrmachta i Waffen-SS-a, poginuli tijekom Drugoga svjetskog rata. U neposrednom poraću 1945. groblje je preimenovano u Partizansko groblje, i nadgrobne oznake vojnika poginulih na "neprijateljskoj strani" su uklonjene, a početkom 1960-ih njihovi su grobovi i "ekshumirani", "radi izgradnje" nove ulice (danas Ulica Patriotske lige) i zgrada Arhitektonskoga i Građevinskoga fakulteta.[11] U Bosanskom Novom, na zapadnoj padini brda Jablanica, uklonjeno je 1200 nadgrobnih oznaka na njemačko-hrvatskom vojnom groblju. Prema opisu Ante Milinovića iz Bosanskoga Novog, mjesni "skojevci"[12] i "frontovci"[13] uklonili su "stotine" grobova njemačkih i hrvatskih vojnika i groblje pretvorili u rasadnik.[14]

Iako je odluka MUP-a DF Jugoslavije od 18. svibnja 1945. o uklanjanju i uništavanju grobalja i grobova "okupatora" i "narodnih neprijatelja" izuzimala grobove hrvatskih domobrana, lokalne su vlasti, svjedoče suvremenici događaja i stanje na grobljima, rušile groblja, grobove i nadgrobne spomenike svih neprijateljskih vojska, uključujući i domobranske.

U Bosni i Hercegovini, kao i drugdje u Jugoslaviji, u neposrednom poraću 1945. i 1946. uklanjani su grobovi i groblja "okupatora" i "narodnih neprijatelja" svih vjeroispovijesti. Tako su sustavno uklanjani i grobovi

---

11 Usp. Amra Čusto, *Uloga spomenika u izgradnji kolektivnog sjećanja na period 1941.-1945. i 1992.-1995. - Komparativna analiza*, Institut za istoriju Sarajevo i Kantonalni zavod za zaštitu kulturno-historijskoga i prirodnoga naslijeđa Sarajevo, Sarajevo, 2013., str. 26. Prema iskazu koji je mr. sc. Amri Čusto iz Kantonalnoga zavoda za zaštitu kulturno-historijskoga i prirodnoga naslijeđa Sarajevo dao jedan od sudionika ekshumacije dijela koševskoga groblja početkom 1960-ih nalazili su posmrtne ostatke i u "njemačkim uniformama". E-mail Andreja Rodinisa, Arhiv Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 6. studenoga 2015., V. Geigeru.

12 Skojevci - članovi Saveza komunističke omladine Jugoslavije (SKOJ).

13 Frontovci - članovi Narodne fronte (NF).

14 A. Milinović, *Kalvarija bosansko-hercegovačkih Hrvata*, str. 230. No, A. Milinović uklanjanje vojničkih grobalja i grobova "okupatora" i "narodnih neprijatelja" pogrješno povezuje uz dopis MUP-a FD Hrvatske, od 6. srpnja 1945., i ministra unutarnjih poslova FD Hrvatske Vicka Krstulovića, koji odluku MUP-a DF Jugoslavije, od 18. svibnja 1945., prosljeđuje oblasnim i okružni NOO-ima na području NR Hrvatske. Naime, nedvojbeno je da MUP NR Hrvatske i ministar Vicko Krstulović nisu bili nadležni za NR Bosnu i Hercegovinu. U vrijeme najmasovnijih uklanjanja vojnih grobalja i grobova "okupatora" i "narodnih neprijatelja" ministar unutarnjih poslova NR Bosne i Hercegovine bio je u poraću 1945. do veljače 1946. Ilija Došen, a zatim Uglješa Danilović. V. Geiger, "Nekoliko podataka o uklanjanju vojnih grobalja i grobova 'okupatora' i 'narodnih neprijatelja' u Bosni i Hercegovini nakon Drugoga svjetskog rata", str. 26.

muslimana, pripadnika njemačke vojske, Wehrmachta, Waffen-SS-a i Oružanih snaga NDH, ustaša i domobrana.[15] U Bosni i Hercegovini u neposrednom poraću istu sudbinu uklanjanja doživjeli su i grobovi i groblja pripadnika Jugoslovenske vojske u Otadžbini.[16]

Ženevske konvencije (o postupanju s ratnim zarobljenicima) iz 1929. normirale su međunarodno ratno, humanitarno i kazneno pravo.[17] Ženevske konvencije propisale su i "da ratni zarobljenici koji umru u zarobljeništvu budu časno sahranjeni i da na grobovima budu označeni svi korisni podaci, da grobovi budu poštovani i pristojno održavani". Uz to, strana u ratnom sukobu kojoj su pripadali umrli zarobljenici mora biti obaviještena o svim slučajevima smrti i sahranjivanja, kao i o lokacijama njihovih grobova.[18] No, Jugoslavija se nije pridržavala odredaba Konvencije o postupanju s ratnim zarobljenicima i grobovi i groblja ratnih zarobljenika su uništavana su ili prepuštena propadanju. U Bosni

---

15 Usp. Zlatko Hasanbegović, *Muslimani u Zagrebu 1878-1945. Doba utemeljenja*, Medžlis Islamske zajednice u Zagrebu i Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb, 2007., str. 395; *Kutina. Prešućivane žrtve II. svjetskog rata i poraća.* Prema dostavljenoj građi Udruge ratnih veterana "Hrvatski domobran" Kutina tekst pripremio i knjigu uredio: Dragutin Pasarić, Spiritus movens d.o.o. Kutina, Kutina, 2007., str. 14; V. Geiger, "Nekoliko podataka o uklanjanju vojnih grobalja i grobova 'okupatora' i 'narodnih neprijatelja' u Bosni i Hercegovini nakon Drugoga svjetskog rata (II.)", str. 20; V. Geiger - S. Josipović Batorek, "O provođenju odluke komunističkih vlasti iz 1945. o uklanjanju grobalja i grobova 'okupatora' i 'narodnih neprijatelja' u Slavoniji i Srijemu", str. 295, 311.

16 Privatno vlasništvo, Vlado Bogut, Grude, Ljubuški, - Odelenje unutrašnjih poslova pri Okružnom narodnom odboru u Mostaru, Str. Pov. Broj 425/46, Mostar dne 27 augusta 1946, Predmet: Fašistički grobovi poništaj, Sreskom otsjeku unutrašnjih poslova 1-13., Gradskom otsjeku unutrašnjih poslova Mostar, - Sreski narodni odbor Ljubuški, Otsjek za unutrašnje poslove, Str. Pov. Broj 46/46., Ljubuški 7/9. 1946, Mjesnom narodnom odboru Sovići; V. Bogut - Lj. Leko, *Grudski žrtvoslov. Drugi svjetski rat i poraće*, str. 730; V. Geiger, "Nekoliko podataka o uklanjanju vojnih grobalja i grobova 'okupatora' i 'narodnih neprijatelja' u Bosni i Hercegovini nakon Drugoga svjetskog rata", str. 26.

17 Usp. Jovica Patrnogić, *Priručnik za međunarodno ratno pravo. Zakoni i običaji za rat na kopnu i u vazduhu*, Vojnoizdavački zavod JNA, Beograd, 1956.; Gavro Đ. Perazić, *Međunarodno ratno pravo*, Vojnoizdavački i novinski centar, Beograd, 1986.; Boško Petković, *Međunarodne konvencije o ratnom pravu*, Sveučilišna tiskara d.o.o., Zagreb, 1992.; Vladan Jončić, *Ratni zarobljenici. Međunarodnopravni status*, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 2002.; Jelena Đ. Lopičić-Jančić, *Krivičnopravna zaštita ratnih zarobljenika u jugoslovenskom krivičnom pravu*, IP "Vaša knjiga" d.o.o., Beograd, 2005.; Zoran Vučinić, *Međunarodno ratno i humanitarno pravo*, Službeni glasnik, Beograd, 2006. I ondje navedena literatura.

18 Usp. B. Petković, *Međunarodne konvencije o ratnom pravu*, str. 151; J. Đ. Lopičić-Jančić, *Krivičnopravna zaštita ratnih zarobljenika u jugoslovenskom krivičnom pravu*, str. 152; Z. Vučinić, *Međunarodno ratno i humanitarno pravo*, str. 274.

i Hercegovini, kao i drugdje u Jugoslaviji, sustavno su uklanjana i prikrivena i groblja i grobovi "neprijateljskih" vojnika, ratnih zarobljenika, Nijemaca, Hrvata, Srba, Bošnjaka i drugih u poraću umrlih i(li) ubijenih u zarobljeničkim logorima.[19]

Uklanjanje grobova i grobalja "okupatora" i "narodnih neprijatelja" nije moglo biti nezamijećeno, a i bez odjeka u najširim masama stanovništva. U skladu s tim vlast je, uza svu samovolju u represivnom ozračju, nastojala prikazati svoju odluku opravdanom i pravičnom. Dokumenti potvrđuju, da su republička pojašnjenja o razlozima uklanjanja grobalja i grobova "okupatora" i "narodnih neprijatelja" bila ujednačena[20] i očito

19 U poraću znatan je broj ratnih zarobljenika, napose njemačkih vojnika, i u logorima na području Bosne i Hercegovine, koji su ostali na prisilnom radu. Usp. Kurt W. Böhme, *Die deutschen Kriegsgefangenen in Jugoslawien 1941-1949*, Band I/1, Gieseking, München - Bielefeld, 1962., Gieseking, Bielefeld, 1976.; Kurt W. Böhme, *Die deutschen Kriegsgefangenen in Jugoslawien 1949-1953*, Band I/2, Gieseking, München - Bielefeld, 1964., Gieseking, Bielefeld, 1976.; Andrej Rodinis, *Njemački ratni zarobljenici u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 2015. [rukopis]. Na području Bosne i Hercegovine bili su zarobljenički logori: Banovići, Banja Luka, Brčko, Busovača, Doboj, Donja Višća, Jablanica, Lukavac, Maglaj, Modriča, Mostar, Nemila, Novo Sarajevo, Pale, Vareš, Visoko, Zavidovići, Zenica, Žepče, Živinice, a u Sarajevu i Doboju nalazile su se zarobljeničke bolnice. Usp. *Deutsches Rotes Kreuz. Suchdienst. Zivilverschollenenliste. Skizzenblätter mit Angabe der Festnahmeorte und Gewahrsame sowie mit geographischer Darstellung der Lager nach Heimatkreisen alphabetisch geordnet*, *II Jugoslawien Sk - Kl/Lgl*, Herausgegeben vom Suchdienst des Deutschen Roten Kreuzes, Bearbeitet und zusammengestellt beim Suchdienst Hamburg des DRK in den Jahren 1962 und 1963; Kurt W. Böhme, *Die deutschen Kriegsgefangenen in Jugoslawien 1941-1949*, Band I/1, Gieseking, München - Bielefeld, 1962., Gieseking, Bielefeld, 1976., str. 140, 144-162, 164, 167, 192, 407; Roland Kaltenegger, *Titos Kriegsgefangene. Folterlager, Hungermärsche und Schauprozesse*, Leopold Stocker Verlag, Graz - Stuttgart, 2001., str. 102, 129-131; *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944.-1946. Dokumenti. Slavonija, Srijem i Baranja* (prir. Vladimir Geiger), Hrvatski institut za povijest - Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Slavonski Brod, 2006., str. 664-665, 667.

20 MUP Narodne vlade Slovenije 12. lipnja 1945. pojašnjava kao razlog uklanjanja "okupatorskih" grobova: "Okupator je svoj pokušaj podjarmljivanja i istrebljenja našeg naroda platio s velikim brojem mrtvih. Svoje mrtve je prenosio u mjesta, /središta svojih vojnih baza/ i tamo ih sahranjivao sa velikim počastima uz sudjelovanje domačih izdajnika. Tako su u blizini svih naših mjesta nastala brojna brižno uređena groblja okupatora. Na tisuće i tisuće naših boraca, koji su pali za našu slobodu pa leži širom naše zemlje po šumama, livadama i jarcima, bez bilo kakvog humka, bez bilo kakvog natpisa. Okupator je svaki partizanski grob, koji je našao uništio." Usp. Arhiv Republike Slovenije, Ljubljana, Republiški sekretariat za notranje zadeve SR Slovenije, - Narodna vlada Slovenije, Ministarstvo za notranje zadeve, Štev. 334/45, Dne. 12. junija 1945., Predmet Okupatorski grobovi, Vsem okrožnim NOO; *Brez milosti. Ranjeni, invalidni in bolni povojni ujetniki na*

su bila izvorno dio odluke MUP-a DF Jugoslavije, br. 1253, od 18. svibnja 1945. I MUP NR Bosne i Hercegovine 24. svibnja 1945. u dopisu naslovljenom "Fašistički grobovi poništaj" kao razlog uklanjanja groblja i grobova pojašnjava: "Fašistički okupator je, zahvaljujući nadčovječanskim naporima i požrtvovanje boraca naše N.[arodnooslobodilačke] Vojske, platio brojnim žrtvama svoj pokušaj istrebljenja naših naroda. Okupator je svoje poginule sakupljao, i najčešće prenosio u gradove

---

Slovenskem (uredil: Lovro Šturm), Nova revija, Ljubljana, 2000., str. 342; Mitja Ferenc, *Prikrito in očem zakrito. Prikrita grobišča 60 let po koncu druge svetovne vojne*, Muzej novejše zgodovine, Celje, 2005., str. 25; Саво Греговић, *Пуцај рат је завршен. Злим путем братоубилаштва: словеначко крваво прољеће 1945.*, Удружење "Откриђемо истину" Будва, Будва, 2009., str. 250, 251; Milko Mikola, *Rdeče nasilje. Represija v Sloveniji po letu 1945*, Celjska Mohorjeva družba, Celje - Ljubljana, 2012., str. 61; V. Geiger, "Odluka o uklanjanju grobalja i grobova 'okupatora' i 'narodnih neprijatelja' Ministarstva unutarnjih poslova DF Jugoslavije od 18. svibnja 1945.", str. 38; V. Geiger, "O uklanjanju vojnih grobalja i grobova 'okupatora' i 'narodnih neprijatelja' u Sloveniji nakon Drugog svjetskog rata", str. 29, 30; V. Geiger, "Odluka o uklanjanju grobalja i grobova 'okupatora' i 'narodnih neprijatelja' Ministarstva unutarnjih poslova DF Jugoslavije od 18. svibnja 1945. i Katolička crkva u Jugoslaviji", str. 393-394, 403. I ondje navedena literatura. I MUP FD Hrvatske 6. srpnja 1945. slično pojašnjava: "Fašistički je okupator platio brojnim žrtvama svoj pokušaj da istrijebi naše narode. Danak koji je on morao da dade u krvi, bio je ogroman iz razloga, što je okupator iskorištavao svaku priliku, da protiv naših naroda razjaruje i onako pobješnjele svoje bande. Tako je okupator sakupljao svoje poginule, prenosio ih na naročito uredjena groblja, gdje ih je sahranjivao uz posebnu paradu i uz učešće domaćih izdajnika. Uslijed toga ostala su iza kako je okupator protjeran iz naše zemlje, mnogo prostrana, izazovno smještena i brižljivo očuvana groblja okupatora, dok su kosti naših boraca kojekuda rasijane, većina bez ikakovog vanjskog znaka." Usp. Hrvatski institut za povijest, Zagreb, Znanstveni projekt: *Ljudski gubici Hrvatske u Drugom svjetskom ratu i poraću*, Zbirka kopija: Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944.-1946., - Federalna Država Hrvatska Ministarstvo unutrašnjih poslova, Odjel opće uprave, Broj: 2.811/45., Zagreb, dne 6. srpnja 1945., Predmet: Uklanjanje vojničkih groblja okupatora.- Oblasnim N.O.-ima Dalmacije, Istre i Slovenije [Slavonije], Okružnim N.O.-ima Savski kotar, Hrvatsko Primorje, Kordun, Lika, Banija, Zagreb, Varaždin, Bjelovar, Moslavina, Privremenom Gradskom N.O.-u Zagreb; *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944.-1946. Dokumenti* (prir. Zdravko Dizdar - Vladimir Geiger - Milan Pojić - Mate Rupić), Hrvatski institut za povijest - Podružnica uza povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Slavonski Brod, 2005., Hrvatski institut za povijest - Podružnica uza povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Zagreb, 2009., str. 176-177; *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944.-1946. Dokumenti. Zagreb i središnja Hrvatska* (prir. Vladimir Geiger - Mate Rupić - Mario Kevo - Egon Kraljević - Zvonimir Despot), Hrvatski institut za povijest - Podružnica uza povijest Slavonije, Srijema i Baranje (Slavonski Brod) i Hrvatski institut za povijest (Zagreb), Slavonski Brod - Zagreb, 2008., str. 487; *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944.-1946. Dokumenti. Dalmacija* (prir. Mate Rupić - Vladimir Geiger), Hr-

(sjedište svojih garnizona) i tamo uz punu [?][21] i vidno učešće domaćih izdajnika, sahranjivao. Tako se, danas, i pokraj naših oslobođenih gradova, nalaze brojna, prostrana i brižljiva uredjena groblja okupatora."[22]

Katolička crkva iskazivala je u neposrednom poraću 1945., a i kasnije, otvoreno protivljenje uništavanju grobova poginulih "neprijateljskih" vojnika u Jugoslaviji od strane "narodnih" vlasti.[23] Pastirsko pismo katoličkih biskupa Jugoslavije, izdano 20. rujna 1945. na općim biskupskim konferencijama u Zagrebu, o položaju Katoličke crkve u Jugoslavije u neposrednom poraću i odnosu novih jugoslavenskih vlasti prema Katoličkoj crkvi i vjernicima,[24] najpoznatije je i nedvojbeno najutjecajnije i

vatski institut za povijest - Podružnica uza povijest Slavonije, Srijema i Baranje (Slavonski Brod) i Hrvatski institut za povijest (Zagreb), Slavonski Brod - Zagreb, 2011., str. 484; V. Geiger, "Odluka o uklanjanju grobalja i grobova 'okupatora' i 'narodnih neprijatelja' Ministarstva unutarnjih poslova DF Jugoslavije od 18. svibnja 1945.", str. 34; V. Geiger - S. Josipović Batorek, "O provođenju odluke komunističkih vlasti iz 1945. o uklanjanju grobalja i grobova 'okupatora' i 'narodnih neprijatelja' u Slavoniji i Srijemu", str. 299; V. Geiger, "Odluka o uklanjanju grobalja i grobova 'okupatora' i 'narodnih neprijatelja' Ministarstva unutarnjih poslova DF Jugoslavije od 18. svibnja 1945. i Katolička crkva u Jugoslaviji", str. 394, 405. I ondje navedena literatura.

21 Nejasno, i očito nedostaje riječ ili nekoliko riječi.

22 Privatno vlasništvo, Vlado Bogut, Grude, Ljubuški, - Odelenje unutrašnjih poslova pri Okružnom narodnom odboru u Mostaru, Str. Pov. Broj 425/46, Mostar dne 27 augusta 1946, Predmet: Fašistički grobovi poništaj, Sreskom otsjeku unutrašnjih poslova 1-13., Gradskom otsjeku unutrašnjih poslova Mostar, - Sreski narodni odbor Ljubuški, Otsjek za unutrašnje poslove, Str. Pov. Broj 46/46., Ljubuški 7/9. 1946, Mjesnom narodnom odboru Sovići; V. Bogut - Lj. Leko, *Grudski žrtvoslov. Drugi svjetski rat i poraće*, str. 730; V. Geiger, "Nekoliko podataka o uklanjanju vojnih grobalja i grobova 'okupatora' i 'narodnih neprijatelja' u Bosni i Hercegovini nakon Drugoga svjetskog rata (II.)", str. 18-19.

23 Usp. V. Geiger, "Odluka o uklanjanju grobalja i grobova 'okupatora' i 'narodnih neprijatelja' Ministarstva unutarnjih poslova DF Jugoslavije od 18. svibnja 1945. (III.)", str. 13-14; V. Geiger - S. Josipović Batorek, "O provođenju odluke komunističkih vlasti iz 1945. o uklanjanju grobalja i grobova 'okupatora' i 'narodnih neprijatelja' u Slavoniji i Srijemu", str. 302-304; V. Geiger, "Odluka o uklanjanju grobalja i grobova 'okupatora' i 'narodnih neprijatelja' Ministarstva unutarnjih poslova DF Jugoslavije od 18. svibnja 1945. i Katolička crkva u Jugoslaviji", str. 395-401, 408-419. I ondje navedeni izvori i literatura.

24 Pastirsko pismo katoličkih biskupa Jugoslavije od 20. rujna 1945., bilo je početak otvorenoga sukoba između novih vlasti u Jugoslaviji i Katoličke crkve. Usp. Miroslav Akmadža, "Pastirsko pismo katoličkih biskupa Jugoslavije od 20. rujna 1945. godine i crkveno-državni odnosi", u: *Tkalčić*, god. 6, br. 6, Zagreb, 2002., str. 139-189; *Po sledeh pastirskega pisma* (zbral in uredil: Mirko Kovač), Samozaložba [Vlastita naklada], Ljubljana, 2002.; Alojzije Čondić, "Društvene okolnosti i

ukazujući i o uklanjanju grobova od strane vlasti napominje: "[...] Ovakav postupak mora se osuditi. Pred smrću klanjaju se svi ljudi. I neprijatelj prestaje poslije smrti biti neprijatelj. I njemu pripada po nepisanim zakonima čovječanske uljudbe, koja izvire iz kršćanske ljubavi, pravo na pristojan grob. Poznato je, da su poslije prvoga svjetskog rata nekadanji neprijatelji i te kako poštivali i čuvali grobove vojnika, koji su kao osvajači pali u stranim zemljama. Danas se to kod nas uskraćuje vlastitim sinovima."[25] Zatim je i 22. rujna 1945., završnoga dana zasjedanja na općim biskupskim konferencijama u Zagrebu, upućena i predstavka katoličkih biskupa Jugoslavije maršalu Josipu Brozu Titu u svezi s crkveno-državnim odnosima, koja među ostalim ukazuje i na uništavanje grobova vojnika od strane vlasti.[26] No, komunističkim vlastima u Jugoslaviji uporno protivljenje uklanjanju grobova "neprijatelja", koje je iskazivala Katolička crkva, bio je nedvojbeno još jedan neoprostiv krimen i povod više u represivnom odnosu i obračunu s Katoličkom crkvom.

Uništavanja vojničkih grobova "neprijatelja" bilo je u SFR Jugoslaviji i Bosni i Hercegovini ne samo u neposrednom poraću 1945. i 1946. nego

---

pastoralni rad u Hrvatskoj od 1945. do 1952. godine na temelju pastirskih pisama", u: *Crkva u svijetu*, god. 46, br. 3, Split, 2011., str. 278-288. Pastirsko pismo potpisali su bosansko-hercegovački katolički biskupi i vikari sudionici općih biskupskih konferencija u Zagrebu: dr. Petar Čule, biskup mostarski, dr. Antun Buljan, generalni vikar sarajevski i mons. Božo Ivaniš, generalni vikar banjolučki. Na umnoženim primjercima Pastirskoga pisma rukopisom je dopisano i svećenstvu naznačeno da se pročita na misama u nedjelju 30. rujna 1945. Preslika Pastirskoga pisma u cijelosti je objavljena u: "Glasoviti intervent hrvatskih katoličkih biskupa na početku stvaranja nove Jugoslavije. Hrabro i otvoreno progovorilo se i o pogubljenju hercegovačkih franjevaca na Širokom Brijegu. Pastirsko pismo katoličkih biskupa Jugoslavije, izdano s općih Biskupskih Konferencija u Zagrebu, dne 20. rujna 1945.", u: *Stopama pobijenih*, god. II., br. 2 (3), Mostar, 2009., str. 9-17.

25 Arhiv Hrvatske biskupske konferencije, Zagreb, - spisi 1945., br. 114 BK/1945., Pastirsko pismo katoličkih biskupa Jugoslavije, izdano s općih Biskupskih konferencija u Zagrebu, dne 20. rujna 1945.; V. Geiger, "Odluka o uklanjanju grobalja i grobova 'okupatora' i 'narodnih neprijatelja' Ministarstva unutarnjih poslova DF Jugoslavije od 18. svibnja 1945. i Katolička crkva u Jugoslaviji", str. 413-416. I ondje navedena literatura.

26 Arhiv Hrvatske biskupske konferencije, Zagreb, - spisi 1945., br. 107 BK/1945., - Predstavka nadbiskupa Alojzija Stepinca i katoličkih biskupa Jugoslavije Josipu Brozu Titu u svezi s crkveno-državnim odnosima, 22. rujan 1945.; V. Geiger, "Odluka o uklanjanju grobalja i grobova 'okupatora' i 'narodnih neprijatelja' Ministarstva unutarnjih poslova DF Jugoslavije od 18. svibnja 1945. i Katolička crkva u Jugoslaviji", str. 416-418. I ondje navedena literatura. Predstavku katoličkih biskupa Jugoslavije J. Brozu Titu od 22. rujna 1945. potpisali su, kao i Pastirsko pismo dva dana ranije, bosansko-hercegovački katolički biskupi i vikari sudionici općih biskupskih konferencija u Zagrebu.

i kasnije. U Bosni i Hercegovini, kao i drugdje u Jugoslaviji, žrtve "neprijatelja" sustavno su brisane iz javnoga sjećanja i uskraćivalo im se pravo na grob. Zabrana prijenosa posmrtnih ostataka "narodnih neprijatelja" u obiteljske grobnice na zavičajnim grobljima bila je uobičajena.[27] Ma-

27 Usp. primjerice: Pokrajinski arhiv v Novi Gorici, Krajevni ljudski odbor Vrhpolje, leto 1945-1946, fasc. 1, - Povjereništvo Pokrajinskega NOO za Slovensko Primorje odsek za notranje zadeve, Štev. 957/45, Predmet: Izkop in prenos posmrtnih ostankov izdajalcev in nasprotnikov narodno osvobodilnega pokreta, - Okrajni I.N.O.O za Vipavsko Ajdovščina 15/12/45, Tek. št. 1732/45/12, Vsem krajevnem NOO na Vipavskem okraju; Pavel Jamnik, "Zavedanje zločina. Začetki policijskega in tožilskega preiskovanja nezastarljivih zločinov, storjenih po koncu 2. svetovne vojne v Sloveniji", u: *Totalitarizmi - vprašanja in izzivi. Ob dvajsetletnici padca železne zavese v Evropi. Zbornik prispevkov z mednarodnega posveta 9. novembra 2009. v Ljubljani* (ur. Mateja Čoh), Študijski center za narodno spravo, Ljubljana, 2009., str. 95-96; Janko Maček, "Revolucija jim je zadala neozdravljive rane", u: *Zaveza*, letnik XX, št. 79, Ljubljana, december 2010., str. 16-24; M. Ferenc, *Prekopi žrtev iz prikritih grobišč (1991.-2011)*, str. 7-8; Hrvatski državni arhiv, Zagreb, 1491, OZNA - Odjeljenje zaštite naroda za Hrvatsku, 30/35, kut. 17, - Povjereništvo O.Z.N-a za kotar Županju Broj 21 45 Dne 2. maja 1945 g. Predmet: Izvještaj, Izvještaj Opunomoćeništvu O.Z.N-a za okrug Brod; *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944.-1946. Dokumenti. Slavonija, Srijem i Baranja*, str. 147-151; *Partisan and Communist Repression and Crimes in Croatia 1944-1946. Documents. Slavonia, Syrmia and Baranya*, Prepared by: Vladimir Geiger, University of Mary Press, Bismarck, ND, 2011., str. 152-156; *Prešućene žrtve Đakova i Đakovštine u Drugom svjetskom ratu i poraću* (prir. Mato Lukačević - Mladen Đaković - Stjepan Jakab - Ivo Tubanović), Hrvatsko društvo političkih zatvorenika Podružnica Osijek - Ogranak Đakovo, Đakovo, 2007., str. 299; *Prikrivena grobišta Drugog svjetskog rata i poraća Đakova i Đakovštine* (prir. Željko Mauzer - Pero Šola - Blaž Ursić), Hrvatski obredni zdrug Jazovka - Zagreb, Đakovo, 2015., str. 24; Arhiv Državne komisije za tajne grobnice ubijenih posle 12. septembra 1944., Beograd, - Опуномоћство ОЗН-е Среза Подунавског Смедерево, Бр: службено, 17-III-45г, Породици Милана Милића [Смедерево] [obavijest o zabrani sahranjivanja, prijenosa u obiteljsku grobnicu, ubijenog pravoslavnog sveštenika M. Milića]; Срђан Цветковић, *У име народа! Политичка репресија у Србији 1944-1953*, Евро-Ђунти, Београд и Удружење политичких затвореника и жртава комунистичког режима, Београд, 2014., str. 19; Срђан Цветковић, *Између српа и чекића*, Књига прва: *Ликвидација "народних непријатеља" 1944-1953.*, Друго допуњено и измењено издање, Службени гласник, Београд, 2015., str. 230, 300; V. Geiger, "Odluka o uklanjanju grobalja i grobova 'okupatora' i 'narodnih neprijatelja' Ministarstva unutarnjih poslova DF Jugoslavije od 18. svibnja 1945.", str. 16, 37; V. Geiger, "Odluka o uklanjanju grobalja i grobova 'okupatora' i 'narodnih neprijatelja' Ministarstva unutarnjih poslova DF Jugoslavije od 18. svibnja 1945." (II.), str. 29-30; V. Geiger, "Odluka o uklanjanju grobalja i grobova 'okupatora' i 'narodnih neprijatelja' Ministarstva unutarnjih poslova DF Jugoslavije od 18. svibnja 1945." (III.), str. 16; V. Geiger, "O uklanjanju vojnih grobalja i grobova 'okupatora' i 'narodnih neprijatelja' u Sloveniji nakon Drugog svjetskog rata", str. 31; V. Geiger, "O uklanjanju vojnih

sovne grobnice, pojedinačni grobovi i žrtve "neprijatelja" jednostavno nisu smjele postojati. Groblja i grobovi "neprijatelja" u socijalističkoj Jugoslaviji bili su uništeni i prikriveni. Na mjestima gdje su se takva groblja i grobovi nalazili često su građene stambene i(li) poslovne zgrade, ceste, parkirališta, šetališta ili gradske deponije.[28]

Gozze Vuko Gučetić, potkraj Drugoga svjetskog rata i u neposrednom poraću 1945. predsjednik Vojnog suda u Mostaru, u izjavi za tisak sre-

---

grobalja i grobova 'okupatora' i 'narodnih neprijatelja' u Sloveniji nakon Drugog svjetskog rata (II.)", str. 40-41; V. Geiger - S. Josipović Batorek, "O provođenju odluke komunističkih vlasti iz 1945. o uklanjanju grobalja i grobova 'okupatora' i 'narodnih neprijatelja' u Slavoniji i Srijemu", str. 297-298, 306.

28 Usp. primjerice: Stjepan Sršan, *Osječka groblja*, Povijesni arhiv u Osijeku, Osijek, 1996., str. 25, 27; Ivan Balta, *Zapisi o gradskim grobljima Istočne Hrvatske krajem XIX. i početkom XX. stoljeća*, Matica hrvatska Osijek i Grafika Osijek, Osijek, 2001., str. 72; Mitja Ferenc, *Kočevska pusta in prazna. Nemško jezikovno območje na Kočevskem po odselitvi Nemcev*, Modrijan, Ljubljana, 2005., str. 377; M. Ferenc, *Prikrito in očem zakrito. Prikrita grobišča 60 let po koncu druge svetovne vojne*, str. 24-26, 78-81; *Prešućene žrtve Đakova i Đakovštine u Drugom svjetskom ratu i poraću*, str. 299-301; Vesna Kaselj, "Đakovo. Prešućivani zločini. Grobovi ispod ceste i nogostupa", u: *Tjednik*, god. I., br. 21, Vinkovci, 21. srpnja 2010., str. 44-45; *Prikrivena grobišta Drugog svjetskog rata i poraća Đakova i Đakovštine*, str. 24-27; Janez Črnej, *Grobišča na Štajerskem*, Samozaložba [Vlastita naklada], Ljubljana, 2009., str. 60-68, 91-100; A. Milinović, *Kalvarija bosansko-hercegovačkih Hrvata*, str. 230; Kosta Nikolić, "Obračun Titova režima s jugoslavenskim monarhističkim protukomunističkim snagama na kraju Drugog svjetskog rata", u: *Časopis za suvremenu povijest*, god. 44, br. 3, Zagreb, 2012., str. 649; Коста Николић, *Мач револуције. ОЗНА у Југославији 1944-1946*, Службени гласник і Српски код, Београд, 2013., Београд, 2014., str. 175; С. Цветковић, *Између српа и чекића*, Књига прва: *Ликвидација "народних непријатеља" 1944-1953.*, str. 301; Стевица П. Матко, *Немачко војничко гробље на Бановом брду у Београду (1915-2015)*, Микро књига, Београд, 2015., str. 38; V. Geiger, "Odluka o uklanjanju grobalja i grobova 'okupatora' i 'narodnih neprijatelja' Ministarstva unutarnjih poslova DF Jugoslavije od 18. svibnja 1945. (III.)", str. 16; V. Geiger, "Nekoliko podataka o uklanjanju vojnih grobalja i grobova 'okupatora' i 'narodnih neprijatelja' u Bosni i Hercegovini nakon Drugoga svjetskog rata (II.)", str. 19; V. Geiger, "O uklanjanju vojnih grobalja i grobova 'okupatora' i 'narodnih neprijatelja' u Sloveniji nakon Drugog svjetskog rata (II.)", str. 39, 42; V. Geiger, "Nekoliko podataka o uklanjanju vojnih grobalja i grobova 'okupatora' i 'narodnih neprijatelja' u Vojvodini nakon Drugog svjetskog rata" / "Einige Tatsachen über das entfernen von Militärfriedhöfen und Gräbern der 'Okkupatoren' und 'Staatsfeinde' in Wojwodina nach dem Zweiten Weltkrieg", str. 13, 15/17-18, 19; V. Geiger - S. Josipović Batorek, "O provođenju odluke komunističkih vlasti iz 1945. o uklanjanju grobalja i grobova 'okupatora' i 'narodnih neprijatelja' u Slavoniji i Srijemu", str. 296, 305, 309, 311; Miloje Jovanović Miki, "Stepenice od nadgrobnih spomenika!", http://e-zemun.rs/vesti/zemun_vesti/posetilac-reporter/stepenice-od-nadgrobnih-spomenika/ [10. listopada 2014.].

dinom 1980-ih godina naveo je: "[...] za izdaju i saradnju sa okupatorom osuđeno je u Jugoslaviji oko 200.000 ljudi.[29] - Ja lično, kao predsednik Vojnog suda u Mostaru, krajem rata i neposredno posle, osudio sam ih 5.000. Savest mi je čista jer odmazdi nije bilo. [...]", te tvrdi neistinito: "Niti smo se na mrtvima svetili. Veliki broj osuđenih na smrt, posle streljanja, mi smo sahranjivali, ali sam ja uvek kad mi je familija pokojnog to tražila, davao saglasnost da uzmu telo i sahrane ga sami. Istina, noću, bez sprovoda, bez javne počasti dakle - ali s pravom da grob obeleže! Jedino se nije dopuštalo upisivanje simbola izdajničkih snaga na nadgrobnoj ploči, niti reči podrške sahranjenima, jer to bi bilo solidarisanje sa njihovim činom i svojevrsna propaganda izdaje."[30]

29 Posebnu ulogu od potkraj 1944. i prvih mjeseci poraća 1945. u Jugoslaviji imali su vojni sudovi, koji su bili nadležni za najvažnija kaznena djela bez razlike je li počinitelj bio vojna ili civilna osoba, naime za "ratne zločine", "djela narodnih neprijatelja" i "krivična djela vojnih lica i ratnih zarobljenika", koji su donijeli stotine tisuća presuda, među kojima i nekoliko tisuća smrtnih presuda, nedvojbeno niz prečesto neutemeljenih, teških presuda s dalekosežnim posljedicama. Usp. Marko Kalođera, *Vojni pravosudni organi i pravne službe JNA*, Vojnoizdavački i novinski centar, Beograd, 1986., str. 229-258; Tomislav Sabljak, "U redu za smrtnu kaznu. Egzekutori Vojnog suda II. armije Koče Popovića u Zagrebu, godine 1945.", u: *Hrvatska revija*, god. XLIII., sv. 4, Zagreb, 1993., str. 432-441; Srđan Cvetković, *Između srpa i čekića. Represija u Srbiji 1944-1953.*, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 2006., str. 418-420; Josip Jurčević - Katica Ivanda, "Ustrojavanje sustava jugoslavenskih komunističkih vojnih sudova tijekom Drugog svjetskog rata i poraća", u: *Društvena istraživanja*, god. 15, br. 4-5, Zagreb, 2006., str. 891-914; Tatjana Šarić, "Osuđeni po hitnom postupku: uloga represivnih tijela komunističke vlasti u odnosu na smrtne osude u Hrvatskoj u Drugom svjetskom ratu i poraću, na primjeru fonda Uprava za suzbijanje kriminaliteta Sekretarijata za unutrašnje poslove SRH", u: *Arhivski vjesnik*, god. 51, Zagreb, 2008., str. 341-361; Husnija Kamberović, "Smrtne presude Vrhovnog suda Bosne i Hercegovine iz 1945. godine", u: *Prilozi. Institut za istoriju u Sarajevu*, br. 40, Sarajevo, 2011., str. 157-170; Иван Јанковић, *На белом хлебу. Смртна казна у Србији, 1804-2002.*, Службени гласник i Clio, Београд, 2012., str. 399-462; Josip Jurčević, "Osnovne značajke presuda jugoslavenskih vojnih sudova u Hrvatskoj 1944. i 1945. godine", u: *Društvena istraživanja*, god. 21, br. 4, Zagreb, 2012., str. 1007-1026; Husnija Kamberović, "O smrtnim presudama u Banjoj Luci 1945-1946. godine", u: *Spomenica Ibrahima Karabegovića. Zbornik radova* (glavni i odgovorni urednik: Husnija Kamberović), Institut za istoriju, Sarajevo, 2013., str. 303-312; Tadeja Tominšek Čehulič, "Usmrčeni po sodbah vojaških in civilnih sodišč 1945-1952", u: *Nasilje vojnih in povojnih dni* (ur. Nevenka Troha), Inštitut za novejšo zgodovino, Ljubljana, 2014., str. 289-323. I ondje navedeni izvori i literatura.

30 Nikola Đorđević - Olivera Petrović - Marko Lopušina, "Mitovi o 'nacionalnom izmirenju' (2). Izdajnici i grobovi", u: *Intervju*, Beograd, 1. februar 1985., str. 17; V. Geiger, "Nekoliko podataka o uklanjanju vojnih grobalja i grobova 'okupatora' i 'narodnih neprijatelja' u Bosni i Hercegovini nakon Drugoga svjetskog rata (II.)", str. 19.

Postoje i rijetki primjeri grobova i grobalja koja nisu uklonjena po odluci MUP-a DF Jugoslavije od 18. svibnja 1945. o uklanjanju i uništavanju grobalja i grobova "okupatora" i "narodnih neprijatelja". No, i takva su groblja i grobovi (nadgrobne oznake) prepušteni nemaru i propadanju. Ishod je bio nestanak najčešće drvenih nadgrobnih oznaka, uglavnom križeva, s imenima poginulih i(li) preminulih vojnika, a na takvim grobovima i(li) grobljima ostali su očuvani samo kameni i(li) željezni nadgrobni znakovi, najčešće zarasli.

U neposrednoj blizini Kaznionice u Zenici, desno od glavnoga ulaza, nalazilo se uređeno groblje njemačkih vojnika poginulih tijekom Drugoga svjetskog rata. (Iako ne postoje podatci, moguće među njima ima i grobova njemačkih vojnika ratnih zarobljenika, umrlih u poraću.) Groblje, navodno, nije u poraću uklonjeno, nego je prepušteno "zubu vremena", neodržavanju i propadanju. Istovremeno, bilo je zabranjeno i članovima obitelji (očito je među poginulim njemačkim vojnicima bilo i ljudi iz naših krajeva) obilazak groblja, paljenje svijeća, kao i drugi načini sjećanja na poginule i bilo kakvo uređivanje grobova. Da bi spriječili obilazak grobova i odavanje počasti poginulim neprijateljskim vojnicima, poratnih godina danonoćno su postavljene i oružane straže.[31]

Uništavana su ili krajnjem nemaru i propadanju prepuštena, svjedoči stanje na grobljima, i groblja uz nekadašnja njemačka (folksdojčerska) naselja u Bosni i Hercegovini,[32] kao i groblja i grobovi bosansko-herce-

---

31 Usp. Salih Jalimam - Slavko Marić - Rafet Spahić, *Kazniona - knjiga o zeničkom zatvoru*, Vrijeme Zenica - NAM Tuzla, Zenica, 2008., str. 65 ili Salih Jalimam - Slavko Marić - Rafet Spahić, *Kazniona - knjiga o zeničkom zatvoru / The Penitentiary. A Book about the Zenica Prison*, Vrijeme Zenica - NAM Tuzla, Zenica - Tuzla, 2011., str. 24/25-26; V. Geiger, "Nekoliko podataka o uklanjanju vojnih grobalja i grobova 'okupatora' i 'narodnih neprijatelja' u Bosni i Hercegovini nakon Drugoga svjetskog rata (II.)", str. 19. Prema S. Jalimamu, S. Mariću i R. Spahiću, piscima historijata zeničke kaznionice, tek 2005. jednom njemačkom državljaninu dopušten je obilazak ovoga groblja.

32 O Nijemcima (folksdojčerima) u Bosni i Hercegovini tijekom Drugoga svjetskog rata i u neposrednom poraću usp.: Vladimir Geiger, "Represija nad pripadniki nemške manjšine na Hrvaškem, v Bosni in Hercegovini ter Vojvodini, 1944-1948", u: *Prispevki za novejšo zgodovino*, letnik LIII, št. 1, Ljubljana, 2013., str. 122-136; Vladimir Geiger, "Ljudski gubitci Nijemaca Bosne i Hercegovine u Drugome svjetskom ratu i poraću. Brojidbeni pokazatelji (procjene, izračuni i popisi)", u: *Nijemci u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj - Nova istraživanja i perspektive / Die Deutschen in Bosnien und Herzegowina und Kroatien - Neue Forschungen und Perspektiven. Zbornik radova* (glavni i odgovorni urednik: Enes Omerović), Institut za istoriju, Sarajevo, 2015., str. 377-401; Vladimir Geiger, "Skica za povijest Nijemaca i Austrijanaca u Bosni i Hercegovini, s posebnim osvrtom na njihovu

govačkih Nijemaca u poraću umrlih i(li) ubijenih u internacijskim logorima i na prisilnom radu u Bosni i Hercegovini.[33]

Pojedini grobovi "okupatora" i "narodnih neprijatelja" na nekim grobljima u Bosni i Hercegovini, i drugdje u Jugoslaviji, ostali su neuklonjeni, pa i grobovi nekih u zavičajnim sredinama istaknutih osoba. Tako je, primjerice, na groblju Kovačica u Međugorju ostao neuklonjen nadgrobni spomenik Martina Vasilja, koji je kao ustaša poginuo početkom rata, u travnju 1941., u borbi s četnicima. Na nadgrobnom natpisu: "USTAŠA / VASILJ MARTIN † ANTE / ROĐ. 3. III. 1910. / POGINUO ZA OBRANU K.[ATOLIČKE] VJERE I NEZAV.[ISNE] DRŽAVE HRVATSKE U / ČAPLJINSKOJ BORBI PROTIV / SRPSKIH ČETNIKA / 15. IV. 1941. / PODIGOŠE / ŽUPLJANI SA / ŽUPNIKOM / FRA S. V."[34], u neposrednom poraću uklonjena je (zapravo prikrivena), navodno, samo riječ "USTAŠA".[35]

Rješenje su neke obitelji pronašle i u nezgrapnim i nejasnim nadgrobnim natpisima na obiteljskim grobovima, na koje su upisivale ukućane poginule u "neprijateljskoj" vojsci u Drugome svjetskom ratu. Tako je, primjerice, na rimokatoličkom groblju u Ključu na jednom nadgrobnom spomeniku natpis: "Ovde počiva / Ivan Marko Nikola / Šarić rođen 1923 / umro 1946 spomen / dižu roditelji", a koji se odnosi na Nikolu Šarića (1919.-1943.) iz Bravska kod Ključa i njegove sinove Ivana i Marka, koji su umrli kao djeca. Zbunjuje niz od tri imena, kao i pogrješne godine rođenja i smrti, no riječ je o prikrivanju stvarnoga vremena i okolnosti

---

sudbinu tijekom Drugoga svjetskog rata i u poraću", u: *Hercegovina*, god. XXVI., br. 1, Mostar, 2015., str. 265-297. I ondje navedeni izvori i literatura.

33 Nakon preuzimanja vlasti u pojedinim naseljima, prema uputama Odjeljenja za zaštitu naroda za Bosnu i Hercegovinu, jedinice Korpusa narodne obrane Jugoslavije uhićivale su folksdojčere i odvodile ih u logore, odakle su trebali biti protjerani iz Jugoslavije. I malobrojni preostali bosanskohercegovački Nijemci su od jugoslavenskih komunističkih vlasti protjerivani i internirani u logore, kojih je bilo i u Bosni i Hercegovini (Bosanska Gradiška, Nova Topola kod Bosanske Gradiške, (Bosanski) Aleksandrovac kod Bosanske Gradiške, Lauš kod Banje Luke, Bosanska Dubica, Sarajevo, Zenica). Usp. V. Geiger, "Ljudski gubitci Nijemaca Bosne i Hercegovine u Drugome svjetskom ratu i poraću. Brojidbeni pokazatelji (procjene, izračuni i popisi)", str. 385; V. Geiger, "Skica za povijest Nijemaca i Austrijanaca u Bosni i Hercegovini, s posebnim osvrtom na njihovu sudbinu tijekom Drugoga svjetskog rata i u poraću", str. 283. I ondje navedeni izvori i literatura.

34 Fra Serafin Vištica (1903.-1998.).

35 Nakon raspada SFR Jugoslavije, početkom 1990-ih godina, nadgrobni je natpis obnovljen u izvorniku. Na ovaj mi je slučaj ukazao i ustupio mi snimku iz rujna 2014. groba Martina Vasilja na groblju u Međugorju dr. sc. Ivo Lučić, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, te mu i ovom prilikom zahvaljujem.

smrti Nikole, domobranskoga dočasnika, kojeg su potkraj 1943. kod Banje Luke uhvatili partizani i ubili.[36]

Od antičkih grčkih vremena, i u rimskom pravu, pa nadalje do suvremenosti, grob i nadgrobni spomenik nakon sahranjivanja postajali su *locus religiosus*,[37] jer to je nalagao pijetet prema mrtvima.[38] Svako ljudsko biće ima pravo na svoj grob i nadgrobni znak, ili barem na svoj kenotaf.[39] U kulturi žalovanja svih civilizacija, pa i europskih i južnoslavenskih naroda grobnim počivalištima i nadgrobnim obilježjima od davnih vremena pripada istaknuto mjesto.[40] No, KP Jugoslavije, uz građanske i političke slobode, znatno je ograničila i potiskivala i općeljudske, civilizacijske, i tradicionalne religijske vrijednosti.

Samostan *Nazaret* u Budžaku (Banja Luka) u svoje je vlasništvo 1947. preuzela Jugoslavenska armija koja je nakon zauzeća posjeda samostana poravnala samostansko groblje, i uklonila nadgrobne oznake, na kojem su bile sahranjene 143 redovnice i 2 svećenika. Prema navodu sekretara Komisije za vjerska pitanja NOO-a Banja Luka "Armija je nakon zaposjedanja samostana odmah uklonila sve znakove groblja, izvršila poravnavanje i nasipanje terena gdje je bilo groblje i podigla jedan svoj objekat (baraku). [...]" Imovina Družbe Klanjateljica Krvi Kristove nakon Drugoga svjetskog rata u većini je oduzeta, a njihov dugogodišnji karita-

36 Usp. Alojz Buljan, *Hrvatske žrtve Drugoga svjetskog rata i poraća te rata 1992.-1995. na području sreza/kotara Ključ i Kljevaca. Župa Ključ na Sani i dijelovi župa Sanski Most (Korjenovo, Kasapnice i Kljevci) i Bosanski Petrovac - Drvar (Srnetica)*, Ogranak Matice hrvatske u Novskoj, Novska, 2015., str. 191, 198, 200.

37 *Locus religiosus*, lat. - mjesto štovanja.

38 Usp. Brian Innes, *Smrt i zagrobni život*, Dušević & Keršovnik d.o.o., Rijeka, 2000., str. 79-83; Владимир Рајковић, "Право коришћења гробног места", u: *Анали Правног факултета у Београду*, Вол. 50, бр. 1-2, Београд, 2002., str. 154-155; Olga Manojlović Pintar, *Arheologija sećanja. Spomenici i identiteti u Srbiji 1918-1989.*, Udruženje za društvenu istoriju i Čigoja štampa, Beograd, 2014., str. 197-198. I ondje navedena literatura.

39 Kenotaf, kasnolatinski *cenotaphium* < grčki *κενοτάφιον* - prazan grob. Simboličan grob podignut za uspomenu na pokojnika čije se tijelo nalazi drugdje, najčešće u tuđini.

40 Usp. Constantin von Barloewen, *Der Tod in den Weltkulturen und Weltreligionen*, Insel Verlag, Frankfurt am Main - Leipzig, 2000.; Edgar Morin, *Čovjek i smrt*, Scarabeus-naklada, Zagreb, 2005.; I. Balta, *Zapisi o gradskim grobljima Istočne Hrvatske krajem XIX. i početkom XX. stoljeća*, str. 15-42; Ivan Markešić, "Nadgrobni spomenici: vjerni pokazatelji hrvatskog religijskog, narodnosnog i ideološkog-političkog identiteta", u: *Hrvatski identitet. Zbornik* (urednici izdanja: Zorislav Lukić - Božo Skoko), Matica hrvatska, Zagreb, 2011., str. 233-239, 249-252. I ondje navedena literatura.

tivni, prosvjetni i kulturni rad i nemale zasluge za napredak Bosne i Hercegovine su zaboravljene.[41] Nakon višegodišnjih napora Družbi Klanjateljica Krvi Kristove tek je 1962. omogućen prijenos samostanskoga groblja u Bosanski Aleksandrovac, koji je postao njihovo novo sjedište. Pitanje prijenosa samostanskoga groblja rješavano je 1962., nakon što je samostanski posjed i službeno u potpunosti nacionaliziran.[42]

U jugoslavenskoj je javnosti sredinom 1980-ih godina nizom napisa u srbijanskome tisku pokrenuta ne mala hajka po pitanju grobova vojnika koji su kao pripadnici neprijateljskih vojska poginuli u Drugome svjetskom ratu na području Jugoslavije.[43]

---

41 Usp. *Gedenkschrift zur 25-jährigen Jubelfeier der Schwestern der Kongregation von der Anbetung des kostbaren Blutes Juesu Christi im Kloster Nazareth bei Banjaluka in Bosnien, 1879-1904*, Druck Cordier, [Banja Luka], 1904.; *100 godina života i rada sestara Klanjateljica Krvi Kristove provincije Zagreb*, Sestre Klanjateljice Krvi Kristove, Banja Luka - Zagreb, 1979.; *Duhovnost i povijest sestara Klanjateljica Krvi Kristove*, *Sestre Klanjateljice Krvi Kristove*, Zagreb, 1982.; Flavija Šutić - Ines Kezić, *S povjerenjem u krv Jaganjčevu. Povijest hrvatske provincije sestara Klanjateljica Krvi Kristove*, Klanjateljice Krvi Kristove, Zagreb, 1984.; Ines Kezić, *Hermina Gantert. Prva Klanjateljica Krvi Kristove u Bosni*, Kršćanska sadašnjosti i Klanjateljice Krvi Kristove, Zagreb, 2004.; *Klanjateljice Krvi Kristove. Regija Zagreb* (prir. Cecilija Milković), Klanjateljice Krvi Kristove, Zagreb, 2010.; *Dan Klanjateljica. Spomen na proslavu 175. godišnjice nastanka Družbe Klanjateljica Krvi Kristove i 130. godišnjice djelovanja na ovim prostorima* (prir. Cecilija Milković - Cecilija Glibo - Vesna Abramović), Klanjateljice Krvi Kristove, Zagreb, 2010. I ondje navedeni izvori i literatura.

42 Arhiv Bosne i Hercegovine, Sarajevo, Zemaljska komisija za vjerska pitanja, kut. 15., 438/1962., - [Komisija za vjerska pitanja NOS Banja Luka Komisiji za vjerska pitanja SR Bosne i Hercegovine], Predmet: Informacija o razgovoru s banjalučkim biskupom Alfredom Pichlerom, [26. rujna 1962.]; Miroslav Akmadža, *Katolička crkva u Bosni i Hercegovini i komunistički režim, Knjiga I. 1945.-1966.*, Lektira d.o.o., Kostrena i Hrvatski institut za povijest - Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Slavonski Brod, Kostrena - Slavonski Brod, 2014., str. 58; V. Geiger, "Nekoliko podataka o uklanjanju vojnih grobalja i grobova 'okupatora' i 'narodnih neprijatelja' u Bosni i Hercegovini nakon Drugoga svjetskog rata (II.)", str. 20.

43 V. Geiger, "Odluka o uklanjanju grobalja i grobova 'okupatora' i 'narodnih neprijatelja' Ministarstva unutarnjih poslova DF Jugoslavije od 18. svibnja 1945. (III.)", str. 14, 17. Usp. Srečo Zajc, "Otkud dileme o 'nacionalnom izmirenju'. Svi su pali za domovinu - neki za našu, neki za tuđu", u: *Intervju*, Beograd, 18. januar 1985., str. 13-15; Nikola Đorđević - Olivera Petrović - Marko Lopušina, "Mitovi o 'nacionalnom izmirenju' (2). Izdajnici i grobovi", u: *Intervju*, Beograd, 1. februar 1985., str. 14-18; Đorđe Stanković - Čedomir Huber - Nikola Bugarčić, "Mitovi o 'nacionalnom izmirenju' (3). Izdajnici i grobovi", u: *Intervju*, Beograd, 15. februar 1985., str. 14-16; Olivera Petrović, "Riječke misterije. Poslovni nadgrobni spomenik?", u: *Intervju*, Beograd, 1. mart 1985., str. 16-17.

U Bosni i Hercegovini *Zakon o izmjenama i dopunama Zakona o pogrebnoj djelatnosti i o uređivanju i održavanju grobalja* SR Bosne i Hercegovine iz 1985. ukratko je propisivao, i zabranjivao "na nadgrobne spomenike ili nadgrobne znakove stavljati podatke, natpise, fotografije ili druge oznake koje imaju antisocijalistički ili neprijateljski sadržaj", i propisivao da će se za ovaj prekršaj pojedinac kazniti novčanom kaznom od 2000 do 100.000 dinara.[44]

U takvom ozračju, potkraj 1980-ih godina vlasti u Ljubinju u Hercegovini, pregrubo i jednostrano tumače tadašnje republičke bosansko-hercegovačke zakonske odredbe i nisu odobrile Vojislavu Pecelju, umirovljenom majoru Jugoslavenske narodne armije, da na obiteljskoj grobnici upiše ime svoga pokojnog brata Radoslava Pecelja koji je 1944. poginuo kao pripadnik Jugoslovenske vojske u Otadžbini. Major JNA Pecelj na to je tijekom 1988. uputio nekoliko pisama SUBNOR-u,[45] Komitetu SK Jugoslavije i predsjednicima općina Ljubinje i Stolac. U jednom od dopisa major Pecelj je istaknuo: "Kada se rat završio, kada se znalo ko je pobednik, a ko pobeđeni, onda su MNOGI, da ne kažem svi, hteli da 'dokažu', ne samo da su pripadali 'pokretu' (Partizanima), već da su rođeni marksisti, sa petokrakom zvezdom na čelu i sa komunističkim manifestom i Marksovim kapitalom! A kada su došle na red boračke penzije, onda je nastala trka da se nađu dva svedoka koji će im lažno svedočiti da su 'bili' tamo gde nikada nisu bili, te da su 'radili' za pokret!? Tako je, u tu PRLJAVU rabotu krenuo sav moralni ološ ovog društva. I, eto šta se desilo? Desilo se da taj sav ološ dođe do statusa borca i boračkih penzija, a da su na strani neprijatelja bili samo oni koji su poginuli!? Tako se desilo i među Peceljima. Samo je pok. Radoslav, samo zato što je poginuo, postao i ostao 'narodni neprijatelj', a oni koji su izbegli njegovu sudbinu, među kojima su Danilo, Milorad, Rajko i Vlado, dobiše; Danilo spomenicu 1941. god., a ostali status borca i boračke penzije."[46]

---

44 "Zakon o izmjenama i dopunama Zakona o pogrebnoj djelatnosti i o uređivanju i održavanju grobalja", *Službeni list Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine*, god. XXXXI., br. 37, [Sarajevo], 25. decembra 1985., str. 1124; V. Geiger, "Nekoliko podataka o uklanjanju vojnih grobalja i grobova 'okupatora' i 'narodnih neprijatelja' u Bosni i Hercegovini nakon Drugoga svjetskog rata (II.)", str. 20.

45 SUBNOR - Savez udruženja boraca narodno-oslobodilačkoga rata.

46 Arhiv Hercegovačke franjevačke provincije u Mostaru, - Pismo Vojislava Pecelja Miloslavu Pecelju, Sarajevo, kolovoz 1988., prema: Ivan Lučić, "Progon Katoličke crkve u Bosni i Hercegovini u vrijeme komunističke vlasti (1945.-1990.)", u: *Croatica Christiana Periodica*, god. XXXVI., br. 69, Zagreb, 2012., str. 109. Usp. i V. Geiger, "Nekoliko podataka o uklanjanju vojnih grobalja i grobova 'okupatora' i 'narodnih neprijatelja' u Bosni i Hercegovini nakon Drugoga svjetskog rata (II.)", str. 21.

Nakon Drugoga svjetskog rata u Jugoslaviji grobovi i groblja poginulih partizana i grobovi i groblja žrtava "fašističkog terora" zakonima su bili zaštićeni i uređivani i održavani,[47] a grobovi i groblja "neprijateljskih" vojnika i grobovi "suradnika okupatora" ostali su izvan zakona.[48] I tako je bilo sve do raspada SFR Jugoslavije. Oni, pak, koji su zastupali stajalište da svatko ima pravo na grob i sjećanje imali su znatnih neugodnosti, štoviše neki su bili i sudski progonjeni.[49]

---

47 Usp. "Zakon o zaštiti grobova boraca palih u Narodnooslobodilačkom ratu i žrtava fašističkog terora", *Službeni list Federativne Narodne Republike Jugoslavije*, god. X., br. 29, Beograd, 14. srpnja 1954., str. 482; "Zakon o grobljima boraca", *Službeni list Federativne Narodne Republike Jugoslavije*, god. XVII., br. 52, Beograd, 31. prosinca 1961., str. 1053-1054; "Zakon o izmjenama i dopunama Zakona o grobljima boraca", *Službeni list Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije*, god. XXI., br. 9, Beograd, 3. ožujka 1965., str. 234-235. Zakoni o grobljima jugoslavenskih republika i pokrajina propisivali su također zaštitu grobova partizanskih boraca palih u Drugome svjetskom ratu.

48 Republički zakoni o pogrebnoj djelatnosti i o uređivanju grobalja ili, pak, zakoni o prekršajima protiv javnoga reda i mira, doneseni tijekom 1970-ih i 1980-ih godina, i koji su bili na snazi sve do raspada SFR Jugoslavije, pa i kasnijih godina u novonastalim državama, u pravilu nisu dopuštali na grobljima postavljanje oznaka, natpisa, slika i simbola, koji označavaju pripadnost umrlih neprijateljskom pokretu, usmjerenom protiv Narodno-oslobodilačke vojske Jugoslavije odnosno njihovu neprijateljsku djelatnost protiv društvenoga uređenja SFR Jugoslavije. Usp. "Zakon o prekršajima protiv javnog reda i mira", *Narodne novine. Službeni list Socijalističke Republike Hrvatske*, god. XXXIII. (CXXXIX.), br. 41, Zagreb, 17. listopada 1977., str. 561-563; "Закон о сахрањивању и гробљима", *Службени гласник Социјалистичке Републике Србије*, год. XXXIII, бр. 20, Београд, 21. мај 1977., str. 1066-1068; "Закон за изменување и дополнување на Законот за прекршоците против јавниот ред и мир", *Службени весник на Социјалистичка Република Македонија*, год. XXXIX, бр. 29, Скопје, 7 октомбри 1983, str. 572-575; "Закон о погребној дјелатности и о уређивању и одржавању гробаља", *Службени лист Социјалистичке Републике Црне Горе*, год. XL, бр. 28, Титоград, 1. децембар 1984., str. 645-648; "Zakon o pokopališki in pogrebni dejavnosti", *Uradni list Socialistične Republike Slovenije*, leto XLI, št. 34, Ljubljana, 19. novembra 1984., str. 1875-1879; "Zakon o izmjenama i dopunama Zakona o pogrebnoj djelatnosti i o uređivanju i održavanju grobalja", *Službeni list Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine*, god. XXXXI., br. 37, [Sarajevo], 25. decembra 1985., str. 1124.

49 Usp. N. Đorđević - O. Petrović - M. Lopušina, "Mitovi o 'nacionalnom izmirenju' (2). Izdajnici i grobovi", str. 17; *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944.-1946. Dokumenti. Slavonija, Srijem i Baranja*, str. 372-373, 479-480, 484-485; *Partisan and Communist Repression and Crimes in Croatia 1944-1946. Documents. Slavonia, Syrmia and Baranya*, str. 309-312; Макс Бергхолц, "Свештеник, спомен-плоча и борба за сећање на пале борце у једном селу у Србији 1955-1956.", u: *Зборник радова етнографског института САНУ*, 26, Београд, 2009., str. 37-46; *Dokumenti kotarske i gradske vlasti Vinkovaca od 1945.*

Nakon Prvoga svjetskog rata novonastalo političko ozračje u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca/Jugoslaviji nije priječilo podizanje spomen-obilježja i spomenika poginulima na austro-ugarskoj strani u Prvome svjetskom ratu. U Kraljevini SHS/Jugoslaviji uklanjana su iz javnih prostora spomenička obilježja Austro-Ugarske Monarhije, ponajprije mnogobrojni spomenici caru i kralju Franji Josipu i spomenici i spomen-obilježja austro-ugarskoj vojsci podizana u mnogobrojnim mjestima u sklopu ratnih napora Austro-Ugarske Monarhije. No, nisu bila uklanjana i očuvana su, pa i ponegdje uređena austro-ugarska i njemačka vojna groblja iz Prvoga svjetskog rata. Štoviše, u razdoblju Kraljevine SHS/Jugoslavije u mnogobrojnim mjestima, uglavnom na mjesnim grobljima i uz crkve, podizana su spomen-obilježja i spomenici - kenotafi poginulima, od posljedica ranjavanja i bolesti umrlim i nestalim austro-ugarskim vojnicima u Prvome svjetskom ratu. Nebriga i uništavanje grobova i grobalja austrougarskih i njemačkih vojnika iz Prvoga svjetskog rata na području Jugoslavije i Bosne i Hercegovine, i spomen-obilježja i spomenika koji su im podignuti, učestala je 1945. nakon Drugoga svjetskog rata.[50]

---

do 1947. godine (prir. Marko Landeka), Državni arhiv Osijek, Osijek, 2007., str. 53-55; Ivan Vukić, *Lika i Podgorje na braniku doma i naroda*, Hrvatski obrambeni red, Zagreb, 2012., str. 54-55; V. Geiger, "Odluka o uklanjanju grobalja i grobova 'okupatora' i 'narodnih neprijatelja' Ministarstva unutarnjih poslova DF Jugoslavije od 18. svibnja 1945. (II.)", str. 29, 33-34; V. Geiger, "Odluka o uklanjanju grobalja i grobova 'okupatora' i 'narodnih neprijatelja' Ministarstva unutarnjih poslova DF Jugoslavije od 18. svibnja 1945. (III.)", str. 12, 17; V. Geiger, "Nekoliko podataka o uklanjanju vojnih grobalja i grobova 'okupatora' i 'narodnih neprijatelja' u Bosni i Hercegovini nakon Drugoga svjetskog rata (II.)", str. 20-21; V. Geiger, "O uklanjanju vojnih grobalja i grobova 'okupatora' i 'narodnih neprijatelja' u Sloveniji nakon Drugog svjetskog rata (II.)", str. 40-42; V. Geiger - S. Josipović Batorek, "O provođenju odluke komunističkih vlasti iz 1945. o uklanjanju grobalja i grobova 'okupatora' i 'narodnih neprijatelja' u Slavoniji i Srijemu", str. 302, 308-309.

50 Usp. S. Sršan, *Osječka groblja*, str. 20-28; I. Balta, *Zapisi o gradskim grobljima Istočne Hrvatske krajem XIX. i početkom XX. stoljeća*, str. 71-72; Бранко Дукић, *Немачко ратно гробље у Смедереву*, Народна бибилотека Смедерево, Смедерево, 2010.; Vladimir Nöthig, *Austro-ugarska vojska u Varaždinu (1868.-1918.)*, Varaždin, 2012., str. 173-174; O. Manojlović Pintar, *Arheologija sećanja. Spomenici i identiteti u Srbiji 1918-1989.*, str. 197-212, 250; Vladimir Huzjan, "O ranjenicima i zarobljenicima u Varaždinu 1914. i 1915. te invalidima i ratnom groblju nakon Velikog rata", u: *Varaždin i sjeverozapadna Hrvatska u Velikom ratu 1914.-1918. Zbornik radova* (ur. Vladimir Huzjan), Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za znanstveni rad u Varaždinu, Zagreb - Varaždin, 2014., str. 161-188; Boris Kukić, "Grobnica palih ratnika na Mirogoju", u: *Odjeci s bojišnice. Zagreb u Prvom svjetskom ratu* (ur. Kristian Strukić), Muzej grada Zagreba,

U Bosni i Hercegovini "nesmetano" označavanje i ispisivanje imena na nadgrobnim spomenicima obiteljskih grobnica ili postavljanje pojedinačnih kenotafa onih članova obitelji koji su život izgubili tijekom Drugoga svjetskog rata i u poraću kao pripadnici Wehrmachta, Waffen-SS-a, Ustaške vojnice, Hrvatskoga domobranstva, Jugoslovenske vojske u Otadžbini i drugih "neprijateljskih vojska" ili koji su, pak, likvidirani kao "narodni neprijatelji" postalo je moguće tek nakon raspada SFR Jugoslavije.[51]

Ogledni su primjeri takvih obilježja: kenotaf muslimanima ustašama u Rosuljama (Vogošća, Sarajevo), poginulim 1942.,[52] kenotaf na groblju u Gackom sumještanima pripadnicima Nevesinjskoga korpusa Jugoslovenske vojske u Otadžbini poginulim u borbi s partizanima 6. travnja 1945.,[53] kenotaf četničkom vojvodi Savi P. Derikonji u Vučjoj Luci kod Sarajeva, komandantu Prve sarajevske brigade Romanijskog korpusa Jugoslovenske vojske u Otadžbini, koji je nestao nakon što ga je uhitila OZNA početkom 1946.,[54] kao i mnogobrojni kenotafi po hrvatskim selima, napose u zapadnom dijelu Hercegovine, sumještanima pripadnicima Oružanih snaga NDH, poginulim tijekom Drugoga svjetskog rata i nestalim na Križnome putu 1945.

Zagreb, 2015., str. 123-125; Стевица П. Матко, *Немачко војничко гробље на Бановом брду у Београду (1915-2015)*, Микро књига, Београд, 2015.; Milan Šutalo, "Zaboravljeno Austrijsko groblje u Mostaru", http://www.dw.com/hr/zaboravljeno-austrijsko-groblje-u-mostaru/a-17629524 [11. listopada 2015.]; V. Geiger, "Odluka o uklanjanju grobalja i grobova 'okupatora' i 'narodnih neprijatelja' Ministarstva unutarnjih poslova DF Jugoslavije od 18. svibnja 1945. (III.)", str. 15-16; V. Geiger, "Nekoliko podataka o uklanjanju vojnih grobalja i grobova 'okupatora' i 'narodnih neprijatelja' u Vojvodini nakon Drugog svjetskog rata" / "Einige Tatsachen über das entfernen von Militärfriedhöfen und Gräbern der 'Okkupatoren' und 'Staatsfeinde' in Wojwodina nach dem Zweiten Weltkrieg", str. 14/18-19. I ondje navedena literatura.

51 Nakon raspada SFR Jugoslavije postalo je moguće i nesmetano i objavljivanje poimeničnih popisa - žrtvoslova koji popisuju osobe, i vojnike i civile, stradale i žrtve Drugoga svjetskog rata i poraća iz Bosne i Hercegovine na "neprijateljskoj strani", koje raniji jugoslavenski popisi ljudskih gubitaka nisu bilježili, uglavnom Hrvata, a i drugih. U tim izdanjima objavljene su i fotografije novizrađenih nadgrobnih natpisa na obiteljskim grobnicama, kenotafa i spomen-obilježja (spomenika) ranije prešućenim osobama koje su, kao pripadnici "neprijateljskih" vojnih snaga, izgubile život tijekom Drugoga svjetskog rata i u neposrednom poraću.

52 Usp. http://www.palelive.comaktuelnosti-paleobiljezen-3-april-dan-oslobodjenja-pala [27. prosinca 2015.]

53 Usp. www.facebook.com/groups/kapetanmiloradpopovic/ [12. travnja 2015.]

54 Usp. http://slavicnet.com/sokolac/sokolac_savo_derikonja_forum.html [20. rujna 2014.]; V. Geiger, "Nekoliko podataka o uklanjanju vojnih grobalja i grobova 'okupatora' i 'narodnih neprijatelja' u Bosni i Hercegovini nakon Drugoga svjetskog rata (II.)", str. 21.

Među poginulim pripadnicima "neprijateljskih" vojnih snaga tijekom Drugoga svjetskog rata bilo je, očito, najviše njemačkih vojnika, jer su postrojbe i Wehrmachta i Waffen-SS-a bile nazočne i sudjelovale u ratnim djelovanjima na svim područjima okupirane Jugoslavije. Prema navodima Narodnoga saveza za skrb o njemačkim ratnim grobovima (*Volksbund Deutsche Kriegsgräberfürsorge*), njemački ratni gubitci u Jugoslaviji procjenjuju se na 113.800 vojnika, od kojih je za njih 73.000 poimenično utvrđeno da počivaju na 4885 mjesta. Sudbina preostalih 40.800 njemačkih vojnika poginulih i(li) nestalih u Jugoslaviji ostala je do danas nerazjašnjena.[55] Na području Bosne i Hercegovine prema procjeni Narodnoga saveza za skrb o njemačkim ratnim grobovima poginulo je i sahranjeno oko 15.000 njemačkih vojnika, od kojih je 12.300 poimenično utvrđeno.[56]

U Sloveniji, Hrvatskoj, Srbiji i Makedoniji obnovljena su na nekim mjesnim grobljima njemačka vojna groblja iz Drugoga svjetskog rata i postavljena spomen-obilježja s imenima poginulih vojnika.[57] U Bosni i Her-

---

55 Usp. Oleg Prelas, "Komunisti su već u srpnju 1945. naredili da se 'sravne sa zemljom' groblja Nijemaca, Talijana i ustaša", u: *Nedjeljna Dalmacija*, Split, 25. listopada 1996., str. 37; "Jedan zločin ne opravdava drugi! Njemačka groblja u bivšoj Jugoslaviji", http://www.cro-eu.com/forum/index.php?topic=1529.0 [10. kolovoza 2014.]. Od početka rata na području Nezavisne Države Hrvatske podatke o grobovima njemačkih vojnika prikupljao je i, u suradnji s Društvom Crvenog Križa Nezavisne Države Hrvatske, vodio brigu o održavanju grobova za to posebno zaduženi Wehrmachtgräberoffizier. Usp. Hrvatski državni arhiv, Zagreb, Ministarstvo unutarnjih poslova NDH, Broj: 22113/1941. Pr., - Društvo Crvenog Križa Nezavisne Države Hrvatske, Société de la Croix Rouge Croat, Bureau Centrale Zagreb, Središnjica Zagreb [...], Broj: 1376/1941., Zagreb, dne 2. VIII. 1941., Predmet: Njemački vojnički grobovi na području N.D.H., Ministarstvu unutarnjih poslova Zagreb, - Središnjica Hrvatskog crvenog križa, Obavještajna služba.

56 Usp. DenkFried - Eine Seite zum Andenken und Gedenken an die Kriegstoten zweier Weltkriege. Denkmale und Friedhöfe - Eine Dokumentation / "Bosnien-Herzegowina", http://www.denkfried.de/wp/?page_id=267 [30. studenoga 2015.]; Milan Šutalo, "Zaboravljeno Austrijsko groblje u Mostaru", http://www.dw.com/hr/zaboravljeno-austrijsko-groblje-u-mostaru/a-17629524 [11. listopada 2015.].

57 Njemačka vojna groblja iz Drugoga svjetskog rata uređena su u Republici Sloveniji u Celju, Kranju i Ljubljani (Žale), u Republici Hrvatskoj u Zagrebu (Mirogoj i Gornje Vrapče), Sisku (Viktorovac), Puli (Mornaričko groblje) i Splitu (Lovrinac), te u Republici Makedoniji u Prilepu. Usp. http://www.volksbund.de/kriegsgraeberstaetten.hrml [8. listopada 2015.]. Na Njemačko vojno groblje na splitskom Lovrincu, uređeno 1997./1998., prenijeto je s područja Bosne i Hercegovine i 89 posmrtnih ostataka njemačkih vojnika poginulih tijekom Drugoga svjetskog rata. Usp. *Antifašistički Split. Ratna kronika 1941. - 1945.* (gl. ur. Marin Kuzmić), Udruga antifašističkih boraca i antifašista grada Splita, Split, 2010., str. 743. U Republici Srbiji njemačka vojna groblja iz Drugoga svjetskog rata nisu do sada obnovljena, ali

cegovini vojna groblja "neprijateljskih vojska" iz Drugoga svjetskog rata nisu obilježena i obnovljena. Početkom 1990-ih Narodni savez za skrb o njemačkim ratnim grobovima pokrenuo je pitanje obnove njemačkih vojnih grobalja iz Drugoga svjetskog rata i na području Bosne i Hercegovine. Grad Sarajevo ponudio je tada jednu površinu gradskoga groblja za uređenje njemačkoga vojnog groblja. Ipak, do danas nije učinjeno ništa.[58] Prije godinu - dvije Austrijsko veleposlanstvo u Bosni i Hercegovini, Njemačko veleposlanstvo u Bosni i Hercegovini i Narodni savez za skrb o njemačkim ratnim grobovima pokrenuli su pitanje gradskim vlastima Mostara o mogućnosti uređenja skupnoga groblja njemačkih vojnika poginulih u Drugome svjetskom ratu u Bosni i Hercegovini, u sklopu tzv. Austrijskoga ili Vojnoga groblja iz vremena Austro-Ugarske Monarhije, u jugoistočnom dijelu Mostara, u naselju Bišće polje, koje bi se obnovilo. Gradonačelnik i gradska uprava Mostara iskazali su spremnost za takva nastojanja. Nakana Narodnoga saveza za skrb o njemačkim ratnim grobovima jest stvaranje jednoga središnjeg njemačkog vojnog groblja za Bosnu i Hercegovinu, u koje bi prenijeli posmrtne ostatke poginulih njemačkih vojnika. Prema procjeni Narodnoga saveza za skrb o njemačkim ratnim grobovima, nakon svega, moguće bi bilo pronaći 50 posto grobova poginulih njemačkih vojnika u Bosni i Hercegovini. No, tzv. Austrijsko groblje u Mostaru, uništeno i napušteno, prepušteno je i dalje "zubu vremena". Prema navodima iz Ureda predsjedatelja Vijeća ministara Bosne i Hercegovine nova moguća lokacija za skupno groblje njemačkih vojnika poginulih tijekom Drugoga svjetskog rata u Bosni i Hercegovini bila bi uz cestu između Mostara i Međugorja.[59] Do sada jedino su Austrijski crveni križ - Savez za skrb o ratnim spomenicima, Vojska Republike Austrije i Austrijsko veleposlanstvo u Bosni i Hercegovini podigli 2004. u sarajevskom naselju Stup, u Ulici Nikole Šopa, spomen-obilježje (spomenik) Austrijancima vojnicima poginulim

još u vrijeme SFR Jugoslavije 1988. na Nemačkom vojničkom groblju na Banovom brdu u Beogradu, gdje su sahranjivani njemački vojnici tijekom Prvoga i Drugoga svjetskog rata, na tzv. Makenzenov spomenik, podignut 1915. njemačkim vojnicima poginulim u Prvome svjetskom ratu, postavljene su brončane spomen-ploče s imenima 947 njemačka vojnika poginula u Drugome svjetskom ratu. Usp. http://www.volksbund.de/kriegsgraeberstaetten.html [8. listopada 2015.]; С. П. Матко, *Немачко војничко гробље на Бановом брду у Београду (1915-2015)*, str. 44.

58 "Jedan zločin ne opravdava drugi! Njemačka groblja u bivšoj Jugoslaviji", http://www.cro-eu.com/forum/index.php?topic=1529.0 [10. kolovoza 2014.]; DenkFried - Eine Seite zum Andenken und Gedenken an die Kriegstoten zweier Weltkriege. Denkmale und Friedhöfe - Eine Dokumentation / "Bosnien-Herzegowina", http://www.denkfried.de/wp/?page_id=267 [30. studenoga 2015.].

59 Milan Šutalo, "Zaboravljeno Austrijsko groblje u Mostaru", http://www.dw.com/hr/zaboravljeno-austrijsko-groblje-u-mostaru/a-17629524 [11. listopada 2015.].

u Bosni i Hercegovini u Prvome svjetskom ratu, 1914.-1918., Drugome svjetskom ratu, 1941.-1945. i austrijskim vojnicima poginulim od 1996. u mirovnoj misiji u Bosni i Hercegovini.[60]

No, ispisivanje imena i označavanje vojne pripadnosti na nadgrobnim spomenicima ili kenotafima i drugim spomen-obilježjima onima koji su ne tako davno i desetljećima u socijalističkoj Jugoslaviji bili označavani kao *okupatori* i *domaći izdajnici* otvorilo je nove prijepore, jer mogućnost i pravo na grob i "obnavljanja" sjećanja za neke a priori znači i njihovu političku rehabilitaciju.[61] U historiografiji, pa i o Bosni i Hercegovini, vojna groblja "neprijateljskih vojska" iz Drugoga svjetskog rata i njihova sudbina u pravilu se ne spominju[62] i raspravlja se, s pravom, ali i jedino o sudbini vojnih grobalja partizana.[63] Znakovito je da u državama nastalim raspadom SFR Jugoslavije, pa i u Bosni i Hercegovini, nisu obnovljena vojna groblja nacionalnih protukomunističkih i kolaboracionističkih snaga iz Drugoga svjetskog rata, i štoviše za njihovu obnovu postoje znatni otpori i protivljenja lijevo usmjerenih, "antifašističkih", skupina i pojedinaca.

---

60 Na utvrđivanju lokacije ovoga spomen-obilježja zahvaljujem dr. sc. Andreju Rodinisu, Arhiv Bosne i Hercegovine, Sarajevo.

61 O. Manojlović Pintar, *Arheologija sećanja. Spomenici i identiteti u Srbiji 1918-1989.*, str. 250-251.

62 Tek A. Čusto, *Uloga spomenika u izgradnji kolektivnog sjećanja na period 1941.-1945. i 1992.-1995. - Komparativna analiza*, str. 26, u opisu nastanka i sudbine vojnih grobalja i spomenika u Sarajevu tijekom 20. stoljeća [poglavlje: "Ratovi, vojnici i komemoracije"], usput spominje i postojanje na groblju Lav, kasnije Partizanskome groblju, na Koševu, i grobova vojnika poginulih na "neprijateljskoj strani" u Drugome svjetskom ratu, i koji su u poraću "ekshumirani", "radi izgradnje" nove ulice i nekoliko zgrada. Začudno, da Josip Jurčević, *Prikrivena stratišta i grobišta jugoslavenskih komunističkih zločina*, Dokumentacijsko informacijsko središte, Zagreb, 2012. uklanjanje i uništavanje grobalja i grobova "okupatora" i "narodnih neprijatelja" nakon Drugoga svjetskog rata uopće ne spominje.

63 Usp. *Rušenje antifašističkih spomenika u Hrvatskoj 1990-2000* (glavni i odgovorni urednik Juraj Hrženjak), Savez antifašističkih boraca Hrvatske, Zagreb, 2001. ili *Rušenje antifašističkih spomenika u Hrvatskoj 1990-2000*, II. izdanje s dodatkom (glavni i odgovorni urednik Juraj Hrženjak), Savez antifašističkih boraca Hrvatske, Zagreb, 2002.; Emil Vidušić, *Pokreti otpora totalitarnim režimima. Europa 1938.-1945.*, Naklada Bošković, Split, 2015., str. 275-280 [poglavlje: "Nepoćudni antifašistički spomenici"]. O "Partizanskom groblju" u Mostaru i njegovoj sudbini, usp. Dragan Markovina, "Između crvenog i crnog: Split i Mostar u kulturi sjećanja. Komparativno-historijska studija", u: *Politička upotreba prošlosti. O istorijskom revizionizmu na postjugoslovenskom prostoru. Zbornik radova* (ur. Momir Samardžić - Milivoj Bešlin - Srđan Milošević), Alternativna kulturna organizacija, Novi Sad, 2013., str. 266, 291-293; Dragan Markovina, *Između crvenog i crnog. Split i Mostar u kulturi sjećanja*, Plejada d.o.o. Zagreb i IKD "University Press" d.o.o. - Magistrat izdanja Sarajevo, Zagreb - Sarajevo, 2014., str. 188-199 [poglavlje: "Partizansko groblje"].

The decision of communist government of 1945 on the removal of cemeteries and graves of the "occupiers" and "enemies of the people" in Bosnia and Herzegovina

Summary

Duration and intensity of the Second World War in Bosnia and Herzegovina and the presence of occupying forces of the German Reich and the Kingdom of Italy, the Armed Forces of the Independent Croatian State, as well as actions of Yugoslav monarchists and communists led by partisan movement resulted in direct conflict of the warring parties with large casualties among the soldiers and the population. Irreconcilable ideologies and political and military interests of the opposing sides during the conflict and civil war multiplied human losses. The communist confrontation in Yugoslavia with all actual and presumed adversaries, without distinction, during and especially at the end of the Second World War and the immediate post-war period was massive and relentless.

The intention of complete and radical confrontation of Yugoslav communists with the enemy immediately after the Second World War, was based on the decision of the Ministry of the Interior DF Yugoslavia of 18 May 1945 on the removal of cemeteries and graves of the "occupiers" and "enemies of the people", which included the cemeteries and gravestones of soldiers of German, Italian and Hungarian armies, as well as the Ustasha, Chetniks and Slovenian Home Guard. That the decision on the removal of cemeteries and graves of "occupiers" and "enemies of the people" was systematically carried out in Bosnia and Herzegovina can be confirmed by the preserved documents, contemporaries of such events and the state of these cemeteries too. After the Second World War in Yugoslavia and Bosnia and Herzegovina, graves and cemeteries of fallen partisans and the graveyards of the victims of "fascist terror" were protected by law, maintained and embellished, whereas the graves and cemeteries of "enemy soldiers" as well as the graves of "their collaborators" stayed out of such regulations. This continued until the disintegration of the former Yugoslavia.

Keywords: Bosnia and Herzegovina, 1945, decision on the removal of cemeteries and graves of "occupiers" and "enemies of the people", communist repression, memoricide.